

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Πολιτισμός και ελεύθερος χρόνος

ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Περιεχόμενα:

Α' μέρος:

Πώς οργανώνουμε μια συλλογική έρευνα τοπικής ιστορίας;

Εργαλεία και μέθοδοι της ιστορικής γνώσης

1. Ενημέρωση, προβληματισμός και επιλογή του θέματος.
Διαμόρφωση ερωτημάτων
2. Ιστορική αναζήτηση και έρευνα. Εντοπισμός και μελέτη της βιβλιογραφίας και των πηγών
 - α. Ανίχνευση βιβλιογραφίας
 - β. Αναζήτηση πηγών
 - γ. Επιλογή των πηγών και καταγραφή των πληροφοριών
 - δ. Υποβολή των πηγών σε κριτική
3. Σύνθεση των δεδομένων και παρουσίασή τους

Ελληνόγλωσσος βιβλιογραφικός οδηγός: Βοηθητικά στην εργασία του ιστορικού έργα

Β' μέρος:

- α. Γενικά περί ιστορίας
- β. Τοπική ιστορία
- γ. Θεματικά πεδία της τοπικής ιστορίας
 1. Τοπίο
 2. Τεχνική
 3. Οικονομία
 4. Δημογραφία
 5. Πολιτική
 6. Κοινωνία και πολιτισμός

Ελληνόγλωσσος βιβλιογραφικός οδηγός:

Γενικά περί ιστορίας

Περί τοπικής και προφορικής ιστορίας

Άρθρα και βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρουσίαση των θεματικών πεδίων της τοπικής ιστορίας

Γ' μέρος:

Θεσσαλονίκη 1904 - 2004. Ένα παράδειγμα συγκέντρωσης υλικού.

Α' ΜΕΡΟΣ:

Πώς οργανώνουμε μια συλλογική έρευνα τοπικής ιστορίας; Εργαλεία και μέθοδοι της ιστορικής γνώσης

1. Ενημέρωση, προβληματισμός και επιλογή του θέματος. Διαμόρφωση ερωτημάτων.

Πριν ξεκινήσουμε χρήσιμο είναι να διαβάσουμε λίγο για την ιστορία του τόπου την οποία θέλουμε να διερευνήσουμε περαιτέρω, να επισκεφτούμε τη δημοτική ή άλλες βιβλιοθήκες για να εντοπίσουμε τοπικά ιστορικά ή άλλα περιοδικά και τοπικές εφημερίδες, να βγούμε να περπατήσουμε παρατηρώντας σχολεία, εκκλησίες, δημόσια κτίρια, οικίες, καταστήματα, εργοστάσια, χώρους αναψυχής και πράσινου, μνημεία, οδωνύμια κλπ. Να επισκεφτούμε τα τοπικά αρχεία και μουσεία.

Μερικά χρήσιμα για την εργασία του ιστορικού **εργαλεία** (βλ. και βιβλιογραφία):

Λεξικά:

π.χ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τόμ. 9, Αθήνα 1936-1950.

Εικονογραφημένο λεξικό για πλοία και ναυσιπλοΐα, Αθήνα, Άλφα Α.Ε., 1993.

Σ. Δ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα, Ερμής, 1980 (α' έκδ. 1900).

Θ. Π. Κωστάκης, *Λεξικό της τσακωνικής διαλέκτου*, Α'-Γ' τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1986-1987.

Ι. Τ. Παμπούκης, *Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής*, Α' τόμ., Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.

Εγκυκλοπαίδειες:

π.χ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1926-1939.

Βιογραφίες:

π.χ. Κ. Α. Βοβολίνης, *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν*, 6 τόμ., Αθήνα 1958-1964 (δεν ολοκληρώθηκε).

Χρονολογίες:

π.χ. Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μέθοδοί της. Παράρτημα. Χρονολογικοί πίνακες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989.

Χρ. Βλασσόπουλος, *Ημερολόγιον του Αγώνος*, Αθήνα 1930.

Άτλαντες:

π.χ. Π. Καρολίδης, *Ιστορικός Άτλας*, τχ. Α'-Β', Αθήνα, Δ. και Β. Λουκόπουλος, 1927.

Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, τόμ. Α', *Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα – Βόλος, 2000.

Μεγάλες ιστορικές σειρές:

π.χ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 15-16 τ.

Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1-Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, τόμ. Β1-Β2, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Τόποι στο διαδίκτυο:

π.χ. Βρετανική Βιβλιοθήκη:
<http://www.bl.uk>

Τόπος διαδικτύου με έγγραφα για την παγκόσμια ιστορία σε ψηφιακή μορφή:
<http://www.hartford-hwp.com/gateway/gate01.html>

Ανθρωπιστικές και κοινωνικές σπουδές:
<http://www.h-net.msu.edu>

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (με συνδέσεις στις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες κλπ)
www.ekt.gr

Για την τοπική ιστορία στην Ελλάδα:

Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων (Ι.Μ.Τ.Ι.Ι.Ε.)
<http://www.imtiie.gr>

Βιβιοθήκη Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς
<http://www.imagine.gr/Kalamaria/mk/histarchive.asp>

Σημαντικά ελληνικά και ξένα ιστορικά περιοδικά:

Ο Μνήμων

Τα Ιστορικά

Ο Ίστωρ

Ιστορεΐν

Past and Present

American Historical Review

Annales. Histoire, Sciences Sociales

History and Theory

Παραδείγματα εξειδικευμένων ιστορικών περιοδικών ή τοπικών περιοδικών:

Journal of Contemporary History

Cahiers Balkaniques

Θρακικά Χρονικά

Εξαιρετικά χρήσιμο εγχειρίδιο για τον εντοπισμό των εργαλείων-βοηθημάτων του ιστορικού:

Α. Πολίτης, *Εγχειρίδιο του νεοελληνιστή. Βιβλιογραφίες. Λεξικά. Εγχειρίδια. Κατάλογοι. Ευρετήρια. Χρονολόγια κ.ά.*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.

Στην εργασία του ιστορικού συμβάλλουν οι **βοηθητικές επιστήμες** της ιστορίας (αρχαιολογία, φιλολογία, γλωσσολογία, διπλωματική, επιγραφική, παπυρολογία, παλαιογραφία, ονομαστική, νομισματική κ.ά.) και οι **κοινωνικές επιστήμες** (γεωγραφία, δημογραφία, ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, πολιτική οικονομία κ.ά.).

Να συγκρίνετε τα λήμματα για κάποια γειτονική χώρα στην Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια και σε μια σύγχρονη αντίστοιχέ της.

Προσπαθήστε να εντοπίσετε τα τοπικά ιστορικά περιοδικά της περιοχής σας που εκδόθηκαν κατά τον 20ό αιώνα.

Τα θέματα που θέλουμε να εξετάσουμε δεν είναι πάντα δυνατόν να διερευνηθούν, πριν ξεκινήσουμε την έρευνά μας απαιτείται συνεπώς μια πρώτη αξιολόγηση των απαραίτητων **πηγών**. Εάν απαιτείται να κάνουμε έρευνα σε αρχεία, φροντίζουμε να πληροφορηθούμε εάν είναι προσβάσιμα, (πού βρίσκονται, εάν επιτρέπεται να τα μελετήσουμε, εάν εμείς οι ίδιοι είμαστε σε θέση να χειριστούμε τις πηγές, εάν κατανοούμε, για παράδειγμα, τη γλώσσα ή τη γραφή τους κλπ).

Ξεκινάμε ορίζοντας και οριοθετώντας το **θέμα** μας. Εντοπίζουμε δηλαδή ένα συγκεκριμένο θέμα. Ορίζουμε με σαφήνεια τις **έννοιες** (αστική τάξη, βιομηχανική επανάσταση κλπ) που θα χρησιμοποιήσουμε, τη **γεωγραφική και χρονολογική έκταση** που θα καλύψουμε (περιφέρεια, πόλη, γειτονιά, στον 20ό αι., μεταπολεμικά κλπ). Περιορίζουμε δηλαδή το θέμα μας. Όσο περιορίζουμε το πεδίο, τόσο καλύτερα και με μεγαλύτερη ασφάλεια εργαζόμαστε (για παράδειγμα, μια εργασία για την ενδυμασία σε έναν τόπο από αρχαιοτάτων χρόνων έως σήμερα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί).

Ορίζοντας τον χρόνο και τον τόπο.

Τι είναι και σε τι χρησιμεύουν η χρονολόγηση και η περιοδολόγηση;

Ο χρόνος συνιστά το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οργανώνεται η ιστορική έρευνα. Η χρονολόγηση και η περιοδολόγηση αποτελούν νοητικά εργαλεία του ιστορικού, μας παρέχουν σημεία αναφοράς μέσα στο χρόνο.

Χρονολόγηση: η ταξινόμηση των γεγονότων στο χρόνο· τα διάφορα γεγονότα, προσωπικά ή ιστορικά, δεν μπορούμε να τα κατανοήσουμε χωρίς να τα εντάξουμε στο χρόνο. Για παράδειγμα, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας έγινε το 1814, μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και πριν την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Περιοδολόγηση: ο χωρισμός του παρελθόντος χρόνου σε ιστορικές ενότητες με ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά (αρχαία ελληνική ιστορία, ρωμαϊκή ιστορία, ελληνιστικοί χρόνοι, μεσαίωνας, αναγέννηση κλπ). Με εργαλείο την περιοδολόγηση, οι ιστορικοί οργανώνουν το χρόνο αποκόπτοντας διαστήματα του παρελθόντος τα οποία ορίζουν ως διακριτές εποχές με ένα είδος εσωτερικής συνοχής. Οι ιστορικές περίοδοι προϋποθέτουν την έκταση στο χρόνο εξελίξεων που φαίνεται να συσχετίζονται και ως σύνολο να αντιπαρατίθενται σε προγενέστερες και μεταγενέστερες ακολουθίες. Πέρα από τη συνέχεια και τη συνοχή μιας περιόδου, η περιοδολόγηση ορίζει ταυτόχρονα τις τομές μεταξύ των εποχών, εκφράζει μια άποψη για αυτό που αλλάζει και τη χρονολόγησή του, αρθρώνει δηλαδή τη συνέχεια με την αλλαγή.

Κάθε ιστορικό αντικείμενο έχει τη δική του περιοδολόγηση.

Η περιοδολόγηση αποτελεί ένα εργαλείο σκέψης, είναι τεχνητή και συμβατική και αλλάζει με τη μεταβολή της αντίληψης για το χρόνο και την ιστορία. Κάθε περιοδολόγηση εμπεριέχει και ένα στοιχείο αυθαιρεσίας, εξαρτάται από τις αναπαραστάσεις του παρόντος και τα διακυβεύματά του.¹

Έτσι, για παράδειγμα, ως τη δεκαετία του 1980 οι περισσότεροι ιστορικοί στην Ευρώπη συμφωνούσαν ότι ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελούσε την αδιαμφισβήτητη αρχή της *σύγχρονης ιστορίας* ή *ιστορίας του παρόντος* στη συνέχεια όμως, πολλοί επεσήμαναν τις σημαντικότερες αλλαγές που επήλθαν με τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, τη μετάβαση στην κοινωνία της πληροφορίας, την άνοδο των χωρών του Ειρηνικού Ωκεανού και με όλα αυτά που συμπυκνώνονται στον όρο «παγκοσμιοποίηση», προκαλώντας μια συζήτηση για την αναγκαιότητα να αναθεωρηθεί η πρακτική αυτή.

Πώς επηρεάζει ο ιστορικός τόπος την ανθρώπινη ζωή;

Η οργάνωση της ζωής του ανθρώπου εξαρτάται από τις φυσικές συνθήκες του περιβάλλοντός του. Αλλά το φυσικό περιβάλλον αλληλεπιδρά με τις ανθρώπινες κοινωνίες και ο άνθρωπος επεμβαίνει στο φυσικό περιβάλλον μετατρέποντάς το σε πολιτισμικό.

Όπως και η διαίρεση της ιστορίας σε περιόδους, έτσι και η διαίρεσή της σε γεωγραφικούς τομείς, όπως, για παράδειγμα, ελληνική ή ευρωπαϊκή ιστορία, δεν αποτελεί ένα «αντικειμενικό» ή φυσικό γεγονός αλλά μια υπόθεση: ο ερευνητής επιλέγοντας έναν τόπο (Ζαγορά, Ευρυτανία, Ελλάδα, Βαλκάνια, Ευρώπη κλπ) υποθέτει ότι τα γεγονότα που συμβαίνουν εκεί σχετίζονται στενά μεταξύ τους, παρουσιάζουν κάποια συνοχή και μια σχετική αυτονομία.

Οι σημερινοί πολιτικοί και διοικητικοί διαχωρισμοί μπορεί άλλοτε να έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο, μπορεί παλαιότερα να μην υπήρχαν καθόλου ή να ήταν εντελώς διαφορετικοί και πάντως σίγουρα έχουν μεταβληθεί στο χρόνο και μεταβάλλονται ακόμα (βλ. αναδιάρθρωση συνόρων μετά το 1989 στην πρώην ΕΣΣΔ και στην Ανατολική Ευρώπη ή πρόγραμμα Καποδίστριας).

Η λέξη «τόπος» πρέπει να εννοηθεί και με την κοινωνική του σημασία (μοναστήρι, στρατόπεδο, διοικητικός οργανισμός κλπ).

Ο χώρος έχει και υποκειμενικές διαστάσεις, δεν είναι, για παράδειγμα, ίδιος για έναν ταξιδιώτη καλλιεργημένο και για έναν αγρότη που δεν έχει μετακινηθεί ποτέ.

Η έννοια του χώρου είναι συνδεδεμένη με τα μέσα επικοινωνίας, όχι μόνο τα υπάρχοντα, αλλά και τα χρησιμοποιούμενα· για παράδειγμα, σήμερα υπάρχουν πολλά μέσα επικοινωνίας τα οποία δεν χρησιμοποιούνται από άτομα ή πληθυσμούς απομονωμένους, φτωχούς ή διστακτικούς. Έτσι, η αντίληψη του χώρου μπορεί να διαφέρει αισθητά ανάμεσα σε έναν κάτοικο ενός απομονωμένου χωριού, ο οποίος δεν έχει ταξιδέψει ποτέ με αεροπλάνο και δεν διαθέτει τηλεόραση, και σε κάποιο στέλεχος πολυεθνικής εταιρείας που μετακινείται συχνά σε διάφορες ηπείρους και έχει πρόσβαση όχι μόνο σε ποικίλα ΜΜΕ αλλά και στο διαδίκτυο.²

Περισσότερες πληροφορίες για τον «τόπο» στην ιστορία θα βρείτε στο κεφάλαιο για την τοπική ιστορία.

Οι ερευνητές ξεκινούν πάντα από ορισμένα **ερωτήματα ή υποθέσεις εργασίας**.

Μερικά παραδείγματα: «πώς ζούσαν οι οικογένειες των εμπόρων στην Πάτρα στις αρχές του 20ού αιώνα» ή «ποιες ήταν οι κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη μετά το 1922 και έως την Κατοχή» ή «η εμφάνιση των πρώτων ομίλων αντισφαίρισης (τένις) και ιππασίας στην Αθήνα του τέλους του 19^{ου} αι. συσχετίζεται με την ενδυνάμωση της παρουσίας μιας αστικής τάξης στην πόλη» ή «η εργασία των γυναικών στα

κλωστοϋφαντουργεία του Πειραιά στις αρχές του 20ού αιώνα επηρέασε την κοινωνική τους θέση και τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις ή συμπεριφορές».

Διατυπώνουμε την υπόθεση εργασίας μας, το κεντρικό μας ερώτημα και μια σειρά ερωτημάτων που οδηγούν από πολλαπλούς δρόμους προς το παρελθόν. Τα ερωτήματά μας μας βοηθούν να προσανατολιστούμε μέσα στο άπειρο του ιστορικού χωρόχρονου και στην πληθώρα των πηγών.

Εάν, για παράδειγμα, η κεντρική μας υπόθεση είναι ότι η είσοδος στη μισθωτή εργασία πολλών Ελληνίδων στις αρχές του 20ού αιώνα επηρέασε την κοινωνική τους θέση και τις συμπεριφορές τους, μπορούμε να διατυπώσουμε μια σειρά από επιμέρους ερωτήματα για να προσεγγίσουμε σταδιακά το υπό μελέτη ζήτημα. Ενδεικτικά: εάν και πώς επέδρασε η είσπραξη μισθού από τη γυναίκα τον τρόπο διαχείρισης των εσόδων της οικογένειας ή τη λήψη των αποφάσεων; πώς επέδρασε την κατανομή των οικιακών εργασιών και της φροντίδας των παιδιών; πόσο επηρέασε η γυναικεία μισθωτή εργασία τις προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης των κορών και εγγονών τους;...

2. Ιστορική αναζήτηση και έρευνα.

Μια ιστορική έρευνα σημαίνει ένα διαρκές πηγαινέλα ανάμεσα στη θεωρία και την ανάλυση των πηγών, ανάμεσα στη βιβλιογραφία και τις πηγές.

Ορίζοντας τις εργασίες που έχουμε να κάνουμε

Τι απαιτείται για να συνταχθεί μια ιστορική εργασία;

Κάθε ιστορική εργασία προϋποθέτει:

1. αναζήτηση και ανεύρεση του σχετικού βιβλιογραφικού υλικού,
2. τη μεθοδική καταγραφή του,
3. την ανεύρεση και συλλογή των τεκμηρίων,
4. την καταγραφή και ταξινόμησή τους,
5. την επεξεργασία, κριτική, έλλογη και μεθοδική χρησιμοποίησή τους ώστε το σωρευμένο υλικό να μεταβληθεί σε ορθολογικά διαταγμένη σύνθεση.

Τα στάδια της ιστορικής μεθόδου;

Η ιστορική μέθοδος συνίσταται:

- α. στη χρησιμοποίηση των εργασιών άλλων ιστορικών που ασχολήθηκαν με το ίδιο ή παρεμφερές θέμα,
- β. στη συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων πηγών (πληροφοριών),
- γ. στην επιλογή από αυτές αυτών που ο ιστορικός νομίζει ότι είναι χρήσιμες στην έρευνά του,
- δ. στην υποβολή τους σε κριτική για να εξακριβωθεί η γνησιότητα και η αξιοπιστία τους,
- ε. τέλος, στη σύνθεση όλων των στοιχείων και την παρουσίασή τους σε ένα ενιαίο, συστηματικό σύνολο.³

Προετοιμασία ομαδικής εργασίας:

- Γενικός και λεπτομερής σχεδιασμός δράσης και οργάνωση της συνεργασίας.
- Χωρισμός σε ομάδες και καθορισμός ενός χρονοδιαγράμματος.
- Συζήτηση και από κοινού απόφαση σχετικά με τις επιμέρους εργασίες.
- Καταμερισμός των εργασιών.

Πώς προχωράμε;

α. Συγκεντρώνουμε στοιχεία σχετικά με το θέμα μας. Ξεκινάμε τη δουλειά με μια **ανίχνευση της βιβλιογραφίας** σε βιβλιοθήκες ή στο διαδίκτυο. Επιλέγουμε τα βιβλία και τα άρθρα που θα διαβάσουμε, τα ταξινομούμε και αρχίζουμε να

διαβάζουμε από τα γενικά προς τα πιο ειδικά κρατώντας πάντα δελτία και σημειώσεις, αποφεύγοντας τη διάχυση σε πολλά θέματα. Αφού διαβάσουμε δύο με τρία γενικά κείμενα για να αποκτήσουμε μια ιδέα για το έδαφος στο οποίο θα κινηθούμε, εντοπίζουμε και εξετάζουμε τις πηγές μας.

Σε τι χρησιμεύει μια βιβλιογραφία;

Η βιβλιογραφία είναι απαραίτητη για την κατανόηση της κατάστασης των προβλημάτων, ώστε να μην ξαναρχίζουμε κάθε φορά τη δουλειά που έχουν κάνει άλλοι, να μην παρουσιάσουμε ως καινούργιο κάτι που είναι ήδη γνωστό και να εντοπίζουμε γρήγορα τα κενά που υπάρχουν καθώς και τα μέσα που χρειάζονται για τη μελέτη τους. Επιτρέπει να έχουμε μια συνολική εποπτική εικόνα του θέματός μας, την επισήμανση των ανοικτών προβλημάτων και των αντιπαρατιθέμενων απόψεων. Μας δίνει πληροφορίες για τα υπάρχοντα τεκμήρια, για τις νεότερες αντιλήψεις περί του θέματός μας, για επιμέρους έρευνες σχετικά με την αξιοπιστία των πηγών, για τις χρονολογήσεις κλπ, για το πού στηρίζονται οι σχετικές με το θέμα μας απόψεις των άλλων.

Διερευνήστε με ποιους τρόπους μπορεί κανείς να συγκεντρώσει μια βιβλιογραφία για την ιστορία της πόλης σας.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι ανίχνευσης της σχετικής με το θέμα μας βιβλιογραφίας τους οποίους χρησιμοποιούμε συμπληρωματικά. Τις βιβλιογραφίες μπορούμε να τις εντοπίσουμε χρησιμοποιώντας τις βάσεις δεδομένων βιβλιοθηκών, το διαδίκτυο με θεματική αναζήτηση κλπ.

Χρησιμοποιούμε επίσης: Βιβλιογραφίες βιβλιογραφιών, εθνικές βιβλιογραφίες, εξειδικευμένες βιβλιογραφίες, βιβλιογραφίες του τύπου και των περιοδικών, τοπικές βιβλιογραφίες, ειδικά λεξικά και εγκυκλοπαίδειες και γενικές ιστορίες (βλ. βιβλιογραφία).

Ένας ακόμα τρόπος συγκέντρωσης βιβλιογραφίας είναι η μέθοδος της χιονοστιβάδας: Ξεκινάμε διαβάζοντας μερικά σχετικά με το θέμα μας βιβλία ή άρθρα και ακολουθούμε τη βιβλιογραφία που παραθέτουν.

Για τη γνώση της τρέχουσας βιβλιογραφίας μεγάλη βοήθεια παρέχουν οι βιβλιοπαρουσιάσεις και οι βιβλιοκρισίες που δημοσιεύονται σε εξειδικευμένα επιστημονικά περιοδικά.

Πώς οργανώνουμε την ανάγνωση της βιβλιογραφίας;

Ξεκινάμε να διαβάζουμε τη βιβλιογραφία μας προχωρώντας από τα πιο γενικά έργα στα πιο ειδικά. Όταν υπάρχουν πολλά γενικά βιβλία για ένα θέμα επιλέγουμε το πιο πρόσφατο εφόσον έχει γραφτεί από επιστήμονα εξειδικευμένο στο θέμα. Διαβάζουμε κρατώντας πάντα σημειώσεις και δελτία με τα στοιχεία του βιβλίου ή του άρθρου (σημειώνουμε το συγγραφέα, τον τίτλο, την πόλη έκδοσης, τον

εκδότη, τη χρονολογία έκδοσης, τον τόπο στον οποίο εντοπίσαμε το βιβλίο και τον κωδικό του. Όταν πρόκειται για άρθρο σημειώνουμε το συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου, τον τίτλο του περιοδικού, τον τόμο, το τεύχος, τη χρονολογία και τις σελίδες). Δεν διαβάζουμε πάντα ολόκληρο το βιβλίο, μπορεί να μας ενδιαφέρουν ορισμένα μόνο κεφάλαια, ή, χρησιμοποιώντας τα ευρετήρια, μπορούμε να εντοπίσουμε τις πληροφορίες που μας ενδιαφέρουν. Ενώσω διαβάζουμε ένα βιβλίο ή άρθρο πρέπει να σκεφτόμαστε ποιο είναι το ζήτημα που πραγματεύεται, ποια θέση υιοθετεί ο συγγραφέας, πώς καταλήγει σε αυτή τη θέση, ποιες ιστορικές μεθόδους χρησιμοποιεί, σε ποια ιστοριογραφική σχολή ανήκει, ποιες πηγές αξιοποιεί, πού διαφέρει η θέση του από άλλες, πόσο και γιατί.

β. Συνεχίζοντας την ανάγνωση της βιβλιογραφίας αρχίζουμε την **αναζήτηση των πηγών** με την παρατήρηση του χώρου (χωροταξία πόλης, οδώνύμια, μνημεία, κλπ) και την καταλογογράφηση-χαρτογράφηση των σχετικών χώρων όπου μπορεί να βρίσκονται άλλα υλικά τεκμήρια, γραπτές, ηχητικές ή οπτικοακουστικές πηγές (βιβλιοθήκες, δημόσια και ιδιωτικά αρχεία, κέντρα ιστορίας, μουσεία, αναζήτηση προφορικών μαρτυριών, φωτογραφιών κλπ.).

Τι εννοούμε με τον όρο ιστορική πηγή (τεκμήριο, μαρτυρία);

Πηγή ονομάζουμε κάτι ενδιάμεσο ανάμεσα στον ιστορικό και το παρελθόν, ο,τιδήποτε μπορεί με κάποιο τρόπο να μας ανακαλύψει κάτι για το παρελθόν, ό,τι δηλαδή εξαρτάται από τον άνθρωπο, του χρησιμεύει, τον εκφράζει, σημαίνει την παρουσία του, τη δράση του, τα γούστα ή τους τρόπους ύπαρξής του.⁴ Η ύπαρξη πηγών αποτελεί, όπως είδαμε, προϋπόθεση της ιστορικής γνώσης. Τα ίχνη που άφησαν οι άνθρωποι μετατρέπονται από τον ιστορικό σε πηγές που μαρτυρούν για το ανθρώπινο παρελθόν, μετατρέπονται σε μαρτυρίες για τα ερωτήματα που θέτει ο ιστορικός.⁵

Κάθε τόπος εγγράφεται στο χρόνο και η ιστορία αφήνει τα ίχνη της στο χώρο, στο τοπίο, στα κτίσματα, στα αρχεία, στη συλλογική μνήμη κ.ά.

Τυπολογίες πηγών:

Χωρίζουμε τις πηγές σε **πρωτογενείς και δευτερογενείς**. Πρωτογενείς πηγές θεωρούνται αυτές που προέρχονται από τη συγκεκριμένη περίοδο του παρελθόντος που μελετά ο ιστορικός (ταυτόχρονη δημιουργία), ενώ δευτερογενείς θεωρούνται οι ερμηνείες που γράφονται μεταγενέστερα (υστερόχρονη δημιουργία).

Οι πηγές χωρίζονται επίσης σε **εκούσιες μαρτυρίες και ακούσιες πληροφορίες**. Εκούσια μαρτυρία είναι κάθε πληροφορία που παρέχει μια πηγή με την πρόθεση του συντάκτη της. Ακούσια πληροφορία είναι όλα τα χρήσιμα στοιχεία που μπορεί να αντλήσει ο ιστορικός από μια πηγή ανεξάρτητα από τις προθέσεις του δημιουργού της, πρόκειται συνήθως για πράγματα που θεωρούνται δεδομένα από

τους ανθρώπους άλλων εποχών.⁶ Παράδειγμα ακούσιας μαρτυρίας: Σε οδηγούς για νηστείες μπορούμε να εντοπίσουμε διατροφικές συνήθειες. Μελετώντας τις διαφημίσεις των αρχών του αιώνα και της σύγχρονης εποχής συγκριτικά μπορούμε να εντοπίσουμε στοιχεία για την αλλαγή των αντιλήψεων περί ομορφιάς.

Χωρίζουμε, τέλος, τις πηγές σε υλικές μαρτυρίες, γραπτές (δημοσιευμένες και αδημοσίευτες), ηχητικές, οπτικές, οπτικοακουστικές, ηλεκτρονικές.

Συμπληρώστε τον παρακάτω κατάλογο των πηγών με δικά σας παραδείγματα συζητώντας ταυτόχρονα το είδος των πληροφοριών που μπορούμε να αντλήσουμε από κάθε πηγή:

συνθήκες, νομοθεσίες, κυβερνητικά έγγραφα, επίσημες έρευνες και αναφορές, έγγραφα τοπικών αρχών, βιβλία αποφάσεων δημοτικών συμβουλίων, έγγραφα τεχνικών και οικονομικών υπηρεσιών των δήμων, οικισμοί και η διάταξή τους στο χώρο, πολεοδομικά σχέδια, νεκροταφεία, αιτήσεις και αναφορές από και προς τις δημόσιες υπηρεσίες ή τις τοπικές αρχές, δημοτολόγια, μητρώα αρρένων, μητρώο συνταξιούχων, αρχεία τελωνείων, αρχεία εκπαιδευτηρίων, συμβολαιογραφικά αρχεία, έργα τοπικών λογίων, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, οικογενειακά και ατομικά έγγραφα, απομνημονεύματα, αλληλογραφίες, εφημερίδες και άλλα έντυπα, στρατολογικοί και εκλογικοί κατάλογοι, εργαλεία, μηχανές, φορεσιές, αρχεία συλλόγων, νομίσματα, μνημεία και αρχαιολογικά ευρήματα, αρχιτεκτονική, αγάλματα, αγροί, δρόμοι, τοπωνύμια, οδωνύμια, εκκλησίες, γεφύρια, υδραγωγεία, δημόσιες βρύσες, δημοτικά ρολόγια, ταχυδρομεία, τράπεζες, δημόσια κτίρια, στρατώνες, σταθμοί, εστιατόρια, καφενεία, μύλοι, σιδηρουργεία, ιδρύματα, μέσα ενημέρωσης και προπαγάνδας, γράμματα και τέχνες, τοπία, χρονικά και ιστορίες, βίοι αγίων, χάρτες, αεροφωτογραφίες, απογραφές, στατιστικές, φωτογραφίες, τραγούδια, ραδιοφωνικές εκπομπές, επίκαιρα, ηλεκτρονικές πηγές...

Συζητήστε ποια είδη πρωτογενών πηγών θα μπορούσατε να χρησιμοποιήσετε για να γράψετε την ιστορία της καθημερινής ζωής της πόλης σας κατά την περίοδο της Κατοχής.

Έχει αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο οι ιστορικοί αντιλαμβάνονται τις ιστορικές πηγές στο χρόνο;

Όσο απλωνόταν η περιέργεια των ιστορικών σε διάφορες μορφές της ανθρώπινης δραστηριότητας, τόσο πλάταινε η έννοια της πηγής.

Ενώ παλαιότερα οι ιστορικοί θεωρούσαν πηγές κυρίως τα γραπτά κείμενα, στη συνέχεια, χρησιμοποίησαν και υλικές μαρτυρίες (εργαλεία, όπλα, σκεύη, έργα τέχνης κλπ) και, αργότερα, οπτικές, ηχητικές ή οπτικοακουστικές μαρτυρίες (φωτογραφίες, προφορικές μαρτυρίες, κινηματογραφικά έργα κ.ά.).

Μεταβλήθηκαν και οι μέθοδοι άντλησης πληροφοριών από τις πηγές. Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν τα δημοτολόγια, οι εφημερίδες κ.ά. ως πηγές άλλαξε με τη διάδοση της χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών που αύξησαν κατακόρυφα τη δυνατότητα των ιστορικών να επεξεργάζονται και να συνδυάζουν με περίπλοκους τρόπους ολόενα και περισσότερα ποσοτικά δεδομένα.

Βρείτε ένα βιβλίο τοπικής ιστορίας του 19^{ου} και ένα του τέλους του 20ού αιώνα και συγκρίνετε τα είδη των πηγών που χρησιμοποιούν.

Πού μπορούμε να εντοπίσουμε συγκεντρωμένες ιστορικές πηγές; Τι είναι ένα αρχείο, ποια είδη αρχείων υπάρχουν και πώς έχει αλλάξει η αντίληψη των ανθρώπων για τα αρχεία κατά τον 20ό αιώνα.

Αρχείο: η ιδιωτική ή δημόσια συλλογή εγγράφων ή άλλων αντικειμένων (φωτογραφιών, εφημερίδων κλπ.) που κρίνεται σκόπιμο να φυλαχτούν για λόγους πρακτικούς, ιστορικούς ή συναισθηματικούς καθώς και ο χώρος όπου συγκεντρώνονται και φυλάσσονται οι παραπάνω συλλογές.⁷

Με την έννοια που τον χρησιμοποιούν οι ιστορικοί ο όρος αρχείο περιγράφεται ως «τα τεκμήρια, ανεξαρτήτως περιεχομένου, χρονολογίας, σχήματος και ύλης, που έχει δεχθεί ή αποστείλει ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του».⁸ Τα αρχεία διακρίνονται σε δημόσια (κρατικά), εκκλησιαστικά και ιδιωτικά και σε αρχεία προσώπων και οργανισμών.

Ο όγκος των εγγράφων από τη στιγμή που επενδύεται με ιστορική αξία και φυλάσσεται ως σώμα ονομάζεται αρχείο.⁹

Τα **δημόσια αρχεία** (συγκέντρωση κρατικών εγγράφων) απορρέουν από τις καθημερινές δραστηριότητες της δημόσιας διοίκησης και διατηρούνται επειδή αντιπροσωπεύουν την «τεκμηρίωση» μιας Αρχής: αποτελούν δηλαδή τους τίτλους των αγαθών, τις «αποδείξεις» των δικαιωμάτων ή των απαιτήσεων, περιέχουν το «ιστορικό» των διευθετημένων υποθέσεων, δίνουν τη δυνατότητα στον κάτοχό τους να υπερασπιστεί τον εαυτό του ή να επιτεθεί. Πρόκειται συνήθως για συλλογή νομικών πηγών και εγγράφων. Προορίζονταν να πληροφορήσουν εκείνον που τα συγκέντρωνε για δική του χρήση (π.χ. τον υπουργό) ή τους διαδόχους του και διατηρούνταν για το συμφέρον του κατόχου τους (του κράτους).

Στα δημόσια αρχεία διακρίνουμε δύο τύπους εγγράφων: αυτά που είναι εξατομικευμένα (αλληλογραφία του υπουργείου Εξωτερικών) και τα σειριακά, τα οποία είναι διοικητικά, επαναληπτικά έγγραφα με στερεότυπη μορφή που σχηματίζουν πλήρεις ή συνεχείς σειρές (π.χ. αστυνομικές ταυτότητες, δημοτολόγια κλπ).

Τα αρχεία πρέπει να τροφοδοτούνται περιοδικά και με κανονικότητα, να τίθενται στη διάθεση όλων των πολιτών, να διαφυλάσσονται στις αρχειακές τους μονάδες

και να παραμένουν στον τόπο παραγωγής τους.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να μελετήσουμε αρχεία που δεν έχουν ταξινομηθεί, περιγραφεί και ευρετηριαστεί.

Με τη διάδοση της χρήσης νέων ειδών τεκμηρίων δημιουργήθηκαν, πέρα από τα κρατικά αρχεία, νέα είδη αρχείων (προφορικής ιστορίας, κινηματογράφου, κλπ). Τα κρατικά αρχεία έχουν απολέσει τον αποκλειστικό τους χαρακτήρα, εφόσον τα κρατικά έγγραφα θεωρούνται πλέον μόνο μια μορφή πηγών ακόμη και για την πολιτική ιστορία, η αποκλειστική εξέταση των οποίων εμπεριέχει μια αξιολόγηση της βαρύτητας του κρατικού μηχανισμού στις ιστορικές εξελίξεις.

Στην Ελλάδα τα κυριότερα αρχεία είναι τα εξής:

- Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)
- Αρχεία νομών των ΓΑΚ
- Αρχεία τοπικά των ΓΑΚ
- Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
- Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας
- Αρχείο της Βιβλιοθήκης της Βουλής
- Αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης
- Αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης
- Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας
- Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη
- Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)
- Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης, Αρχείων και Εκθεμάτων – Δήμος Βόλου
- Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)
- Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
- Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά
- Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
- Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας
- Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης
- Υποδιεύθυνση Μουσείου-Αρχείου Ε.Ρ.Τ.

- Εκκλησιαστικά Αρχεία (του Αγίου Όρους, της Πάτμου κλπ). Από τα εκκλησιαστικά ή μοναστηριακά αρχεία αντλούμε στοιχεία και δημογραφικά, κοινωνικά, οικονομικά, κ.ά. (βιβλίο βαπτίσεων, γάμων, θανάτων, κτηματολόγια, δωρεές πιστών, φιλανθρωπία κλπ.)

Πολύ σημαντικές πληροφορίες και για την ελληνική ιστορία μπορούμε να βρούμε σε αρχεία του εξωτερικού (αρχείο Βενετίας, Οθωμανικά και Τουρκικά αρχεία, αρχείο υπουργείων Εξωτερικών της Αγγλίας ή της Γαλλίας κλπ.).

Πολλοί οργανισμοί έχουν εκδώσει οδηγούς και ευρετήρια των αρχείων τους.

Επισκεφθείτε το τοπικό αρχείο της περιοχής σας, ζητήστε τους οδηγούς ή τους καταλόγους που έχουν εκδοθεί, συζητήστε με τον υπεύθυνο πώς είναι οργανωμένο, πώς εισρέουν τα τεκμήρια, πώς γίνεται η εκκαθάριση κλπ.

Επισκεφθείτε τα γραφεία μιας τοπικής εφημερίδας και αναζητήστε το αρχείο της. Φωτογραφίστε σελίδες της εφημερίδας από κάθε χρονική περίοδο (αφού συζητήσετε τα κριτήρια επιλογής και την περιοδολόγηση) και οργανώστε μια έκθεση.

Πώς μπορεί ο ερευνητής να δημιουργήσει πηγές για να μελετήσει όψεις της σύγχρονης ιστορίας που δεν μπορούν να ανιχνευθούν μέσα από γραπτές μαρτυρίες;

Προφορική ιστορία. Η προφορική ιστορία δεν αποτελεί διαφορετικό είδος ιστοριογραφίας αλλά μια αναθεώρηση των μεθόδων δημιουργίας και αξιοποίησης των προφορικών μαρτυριών, με την έννοια ότι σήμερα πλέον ο ιστορικός δεν κληρονομεί μόνο, αλλά μπορεί και ο ίδιος να δημιουργεί τις πηγές του. Οι προφορικές μαρτυρίες έχουν συνδεθεί με τις περιθωριακές και σιωπηλές κοινωνικές ομάδες και τη διάσωση του λόγου τους, εφόσον για τη μελέτη της ζωής αυτών ακριβώς έπρεπε να δημιουργηθεί ένα νέο είδος πηγής, ένα νέου τύπου αρχειακό υλικό, το οποίο θα προέκυπτε από το διάλογο του ερευνητή με τον πληροφορητή. Διασώζει τη ζωή των αφανών πλειοψηφιών, όσων δηλαδή οι φωνές δεν ακούγονταν λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος, όσων ο λόγος αποσιωπάται από τα επίσημα έγγραφα. Με αυτήν την έννοια η προφορική ιστορία προάγει ένα αίτημα εκδημοκρατισμού των ιστορικών σπουδών.

Η προφορική ιστορία συλλέγει αφηγήσεις της ζωής των αφανών, οι οποίες προϋποθέτουν τη **μνήμη**, από την οποία αντλούν το υλικό τους. Πρόκειται για μια ενεργό μνήμη της οποίας οι μηχανισμοί λειτουργούν ως στρατηγική επιβίωσης των ατόμων, στηρίζοντας την προσπάθειά τους να ταξινομήσουν τις αναμνήσεις τους προκειμένου να μπορέσουν να διαχειριστούν τις εμπειρίες τους. Ο λόγος συγκροτείται με αλληπάλληλες ανασηματοδοτήσεις, με τη συμβολή όχι μόνο της μνήμης αλλά και της λήθης, της αποσιώπησης ή της απώθησης. Οι καταθέσεις είναι πολύτιμες γιατί τα άτομα θυμούνται και ανασυγκροτούν το παρελθόν

τους ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας καθώς η περιρρέουσα ιστορία διεισδύει στην ατομική μνήμη.¹⁰

Στη χρήση γραπτών ή προφορικών αναπολήσεων προσωπικών εμπειριών δεν πρέπει να ξεχνάμε την επιλεκτικότητα της μνήμης, δηλαδή τα κοινωνικά αίτια που ευνοούν την επιβίωση ορισμένων μαρτυριών και την **αποσιώπηση** ή τη **λήθη** άλλων. Η επιλεκτικότητα και αποσπασματικότητα της ανασυγκροτημένης εμπειρίας, συνειδητή ή ασυνείδητη, γραπτής ή προφορικής, είναι πάντως χρωματισμένη από ιδεολογική και πολιτική άποψη.

Στις αφηγήσεις ζωής που συγκεντρώνονται με τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας διαπλέκονται το ιδιωτικό και το δημόσιο, το πραγματικό με το φανταστικό, οι κοινωνικές δεσμεύσεις με τα περιθώρια των προσωπικών επιλογών, η μνήμη και η ιστορική ερμηνεία. Τα όρια της ατομικής και της συλλογικής μνήμης στις αφηγήσεις είναι ρευστά, διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν. Η προφορική μαρτυρία εμπλέκει την προφορική παράδοση (παροιμίες, τραγούδια κλπ) με την αναπόληση προσωπικών εμπειριών. Πολλές φορές εμπλέκει μια επινοημένη παράδοση, η οποία μπορεί να αποτελέσει χρήσιμη πηγή πληροφοριών αρκεί να γνωρίζουμε πότε και κάτω από ποιες περιστάσεις επινοήθηκε και πώς να την χρησιμοποιήσουμε.

Λόγω αυτών των ιδιοτήτων της μνήμης και, κυρίως, της δημιουργίας τους μέσα από τη διάδραση ερευνητή και πληροφορητή, πολλοί αμφισβητούν την αξιοπιστία και την αυθεντικότητα των προφορικών μαρτυριών. Η κριτική των προφορικών μαρτυριών παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Ο προφορικός λόγος είναι ρευστός και συχνά ανακριβής. Χαρακτηρίζεται πολλές φορές από τον ατομοκεντρισμό και τον τοπικισμό. Ωστόσο, οι περισσότεροι ιστορικοί δέχονται ότι η προσφυγή στις προσωπικές μαρτυρίες αποτελεί έναν από τους τρόπους αναζήτησης πληροφοριών, κυρίως όσων είναι δύσκολο ή αδύνατο να αντληθούν από άλλες πηγές. Αποτελούν επίσης μια πολύτιμη πηγή για τη διερεύνηση της συλλογικής μνήμης των τοπικών κοινωνιών, των συλλογικών μύθων, των θρύλων, των δοξασιών, του λαϊκού πολιτισμού. Συμπληρώνουν κενά που αφήνουν άλλες πηγές και μεταφράζουν τους τρόπους με τους οποίους θυμάται το παρελθόν της μια ομάδα. Χρησιμοποιούνται συχνά και με γόνιμους τρόπους συμπληρωματικά και διορθωτικά σε σχέση με τις γραπτές πηγές.¹¹

Εάν πρόκειται να συγκεντρώσουμε προφορικές μαρτυρίες απαιτείται μια συζήτηση των κριτηρίων επιλογής των πληροφορητών, μια πρώτη εξοικείωση με αυτή τη μέθοδο συγκέντρωσης πληροφοριών και η διαμόρφωση ενός ερωτηματολογίου-οδηγού συνέντευξης καθώς και ένας προβληματισμός γύρω από τους τρόπους ανάλυσης των δεδομένων.¹²

Σχεδιάστε ένα ερωτηματολόγιο το οποίο θα μπορούσε να καθοδηγήσει μια συνέντευξη σχετικά με τις αλλαγές στη μαθητική ζωή στην πόλη σας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Σκεφτείτε πώς θα συμπεριλάβει ερωτήσεις, οι οποίες να καλύπτουν τις ποικίλες εμπειρίες των μαθητών διαφόρων κοινωνικών ομάδων και διαφορετικών χρονικών στιγμών, (ανά φύλο, ανά γειτονιά, παιδιά που φοιτούν στις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης, σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία, σε τεχνικά ή νυκτερινά σχολεία, σε σχολεία θηλέων/αρρένων ή μικτά κλπ). Στο βαθμό που υπάρχει η δυνατότητα προχωρήστε παίρνοντας συνέντευξη από κάποιο άτομο του περιβάλλοντός σας και, στη συνέχεια, συζητήστε τα μεθοδολογικά προβλήματα, το ζήτημα της μνήμης και της υποκειμενικότητας, ποιες πληροφορίες θεωρείτε πιο έγκυρες και γιατί.

Στο βαθμό που δεν περιοριζόμαστε στη συγκέντρωση και οργάνωση πρωτογενών πηγών (είτε πολλών ειδών είτε μία μόνο μορφή πηγής), στη δημιουργία ενός αρχείου με προφορικές μαρτυρίες, με ταινίες ή βίντεο, στη δημιουργία ενός βιβλιογραφικού οδηγού, ενός λευκώματος, στην πραγματοποίηση μιας έκθεσης, κλπ. και επιθυμούμε να συντάξουμε από κοινού μια γραπτή ιστορική εργασία υπάρχουν και άλλα στάδια στην εργασία μας.

Πέρα από τον εντοπισμό και τη συγκέντρωση πηγών τι άλλο είναι απαραίτητο για τη χρήση τους στην παραγωγή ιστορικής γνώσης;

γ. Επιλογή των πηγών και καταγραφή των πληροφοριών

Αφού εντοπίσουμε τις γραπτές πηγές μας αρχίζουμε να τις διαβάζουμε και, χωρίς να αντιγράφουμε ολόκληρα τα κείμενα, κρατάμε σε δελτία τα αποσπάσματα ή τις πληροφορίες που μας ενδιαφέρουν, σημειώνοντας πάντα την παραπομπή, όλα δηλαδή τα στοιχεία που απαιτούνται για να μπορούμε εμείς και οι άλλοι ερευνητές να βρουν την πηγή που χρησιμοποιούμε.

- *Τι πρέπει να κάνουμε για να θυμόμαστε και συνεπώς για να μπορούμε να αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες που συγκεντρώνουμε από τις πηγές και τη βιβλιογραφία μας;*

Αποδελτίωση: καταγραφή και ταξινόμηση του υλικού μας

Η ιστορική έρευνα προϋποθέτει ότι γίνεται και παρουσιάζεται με συστηματικό και μεθοδικό τρόπο, ότι μπορούν να ελεγχθούν τα πορίσματά της.

Η μελέτη και η διερεύνηση των τεκμηρίων και της βιβλιογραφίας προϋποθέτει την καταγραφή των πληροφοριών γιατί αλλιώς είναι αδύνατο να τις συγκρατήσουμε όλες στη μνήμη μας και συνεπώς να τις αξιοποιήσουμε. Πρέπει λοιπόν να καταγράφουμε τις πληροφορίες των πηγών και της βιβλιογραφίας μας, δηλαδή να τις αποδελτιώσουμε και, στη συνέχεια, να τις ταξινομήσουμε θεματικά, χρονολογικά κλπ. Υπάρχουν δύο βασικά είδη δελτίων:

α. Τα δελτία ανάγνωσης όπου αντιγράφουμε παραθέματα ή περιλήψεις των όσων διαβάσαμε, ό,τι μπορεί να μας βοηθήσει να χρησιμοποιήσουμε όσα διαβάσαμε ή κρίσεις μας για κάποιο ζήτημα.

β. Τα δελτία παραπομπών στα οποία σημειώνουμε τα πλήρη στοιχεία κάθε πηγής μας και όλων των βιβλίων ή των άρθρων που χρησιμοποιούμε.¹³

Στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό μπορούμε να εισάγουμε τα δεδομένα μας σε μια βάση δεδομένων σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Συστήματα Διαχείρισης Βάσεων Δεδομένων: Οι βάσεις δεδομένων αποτελούνται από ένα σύνολο εγγραφών-καταχωρήσεων που προέρχονται από διαφορετικές κατηγορίες πληροφοριών και σχετίζονται με κάποιο συγκεκριμένο θέμα. Παρέχουν τη δυνατότητα συνεχούς τροφοδότησης και με νέα στοιχεία-εγγραφές ή τη μεταβολή όσων έχουν ήδη καταχωρηθεί, όπως και τη δυνατότητα πολλαπλής αναζήτησης, ταξινόμησης ή συσχέτισης πληροφοριών, γεγονός που επιτρέπει την ευκολότερη και ταχύτερη διαχείρισή τους. Η διαχείριση των πληροφοριών ξεκινά με την κατηγοριοποίησή τους σε ιδιαίτερα πεδία από όπου μπορούν να κληθούν και να συσχετισθούν στη λογική βάση των ερωτημάτων που τους απευθύνονται.¹⁴

δ. Υποβολή των πηγών σε κριτική για να εξακριβωθεί η γνησιότητα και η αξιοπιστία τους.

Για να υπάρξει γνώση του παρελθόντος δεν αρκεί να έχουν διασωθεί πηγές. Πρέπει επιπλέον να καταφέρουμε να τις κατανοήσουμε. Προϋπόθεση της **κατανόησης** της πηγής είναι η γνώση της γλώσσας ή των συμβολισμών της. Χρειάζεται όμως να κατανοήσουμε και τις ιστορικές έννοιες, τους όρους κλπ. που εμπεριέχει.

Αλλά και η απλή κατανόηση των πηγών δεν αρκεί για να υπάρξει ιστορική γνώση. Χρειάζεται ακόμη να υποστούν **κριτική** οι πηγές μας έτσι ώστε να μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες, να έχουμε δηλαδή βάσιμους λόγους να έχουμε εμπιστοσύνη στις πληροφορίες που παρέχουν.

Οι πηγές ενέχουν κινδύνους είτε γιατί οι συντάκτες τους πλανώνται άθελά τους, είτε γιατί επιδιώκουν να εξαπατήσουν τους αναγνώστες τους, είτε γιατί εμπεριέχουν εκείνα μόνο τα γεγονότα ή εκείνες μόνο τις πληροφορίες που θεωρούνταν κατά την εποχή της δημιουργίας τους άξια μνείας. Οι πληροφορίες που παρέχει κάθε πηγή καθορίζονται από τις προθέσεις του συντάκτη της. Στη διαδικασία κρίσης των πηγών οι σιωπές τους, τα κενά στα ίχνη του παρελθόντος, πρέπει να θεωρούνται εξίσου σημαντικά. Η πηγή δεν επιτρέπει να φτάσουμε στο απόφιο ιστορικό γεγονός, γιατί το γεγονός διαθλάται μέσα από τη συνείδηση του ανθρώπου που κατασκευάζει την πηγή, είναι προϊόν ενός ιστορικού πλαισίου

στο οποίο πρέπει να την τοποθετήσουμε, συντάχθηκε για κάποιο λόγο και για να επιτύχει κάποιο αποτέλεσμα.

Τέλος, τα ίχνη του παρελθόντος δεν μιλούν παρά μόνο **εάν γνωρίζουμε να τους θέτουμε ερωτήματα**, να τα ερμηνεύουμε. Οι τρόποι για να διαβαστεί μια πηγή είναι πολλοί και διαφορετικοί και προσδιορίζονται από εκείνο που ψάχνει κάθε φορά να βρει ο ιστορικός. Νέες αναγνώσεις των πηγών που επιζητούν να απαντήσουν σε νέα ερωτήματα δίνουν νέα ιστορικά πορίσματα, που ανατρέπουν τα παλαιότερα, ή φωτίζουν νέες όψεις που συμπληρώνουν την εικόνα του παρελθόντος. Από την άλλη, νέες πηγές επιστρατεύονται για να τεκμηριώσουν τις νέες υποθέσεις εργασίας.¹⁵

Συζητήστε, για παράδειγμα, α. το ζήτημα των αντίθετων πολλές φορές απόψεων αυτόπτων μαρτύρων ενός δυστυχήματος ή μιας δολοφονίας, β. τις περιπτώσεις που ιστορικοί ενσυνείδητα εξωράισαν το έργο ενός ηγέτη είτε κατά παραγγελία, είτε για να καταστούν αρεστοί στην εξουσία, γ. την απουσία ορισμένων κοινωνικών ομάδων από πολλά γραπτά τεκμήρια περασμένων εποχών (π.χ. αγρότες, γυναίκες).

Μερικά από τα ερωτήματα που θέτουν οι ιστορικοί για να κρίνουν τη γνησιότητα και την αξιοπιστία των γραπτών πηγών τους:

Ένα κείμενο δεν είναι ποτέ απομονωμένο, πάντα συνδέεται με ή εντάσσεται σε ένα πλαίσιο, είναι συνεπώς απαραίτητο να αναφερθούμε σε αυτό το πλαίσιο για να τοποθετήσουμε το κείμενο στο σύνολο μιας συλλογής εγγράφων, ενός έργου κλπ., να το εντάξουμε στη ζωή του συντάκτη του, να επισημάνουμε την ημερομηνία δημιουργίας του και τα γενικά δεδομένα που διαφωτίζουν το περιεχόμενό του. Πρέπει να γνωρίζουμε τη σημασία της **επικοινωνίας** στη δημιουργία των εγγράφων, να γνωρίζουμε δηλαδή, για παράδειγμα, ότι ανάλογα με τον αποδέκτη του μηνύματος μεταβάλλεται και η εκφορά του. Τέλος, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας ότι όταν εκφράζεται ένα άτομο, ειλικρινά ή ανειλικρινώς, εκφράζει ασυνείδητα την εποχή του, την ομάδα στην οποία ανήκει κλπ, αυτό θέτει το πρόβλημα των **συλλογικών αναπαραστάσεων**.¹⁶

Τι είδους πηγή είναι (χάρτης, ιδιωτική αλληλογραφία κλπ), ποιο άτομο ή ομάδα δημιούργησε την πηγή, ποιες ήταν οι αντιλήψεις ή οι προκαταλήψεις των δημιουργών της, πότε και πού δημιουργήθηκε, ποιες ήταν οι περιστάσεις και τα αίτια της σύνταξής της, πώς και για ποιο σκοπό δημιουργήθηκε, για ποιον γράφτηκε, σε ποιον απευθυνόταν, εάν γράφτηκε κατόπιν εντολής ή με πρωτοβουλία του δημιουργού, εάν ο συγγραφέας της ήταν σε θέση να δώσει έγκυρες πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα και σε ποιο βαθμό, εάν η μαρτυρία είναι πράγματι αυτό που υποστηρίζει ότι είναι (νόμιμο έγγραφο, για παράδειγμα), εάν έχει συνταχθεί όντως από το άτομο ή την ομάδα που φέρεται ως δημιουργός της, εάν η μαρτυρία

όπως μας παραδίδεται σήμερα αναπαράγει πιστά το κείμενο του συγγραφέα του (αντίγραφο, λάθη), πώς έφτασε σε μας η πηγή, τι ήθελε να πει ο δημιουργός; Ο συγγραφέας της πηγής μήπως δεν αναφέρει γεγονότα αλλά καταγράφει αυτό που θέλει να πιστέψουν οι άλλοι σαν αλήθεια; Μήπως έχει συμφέρον να παραποιήσει τα γεγονότα ή μήπως τη στιγμή της δημιουργίας του εγγράφου βρισκόταν υπό πίεση; Έχει αποσιωπήσει, υπερτονίσει ή υποβαθμίσει γεγονότα ή θέματα; Μήπως διαστρεβλώνει τα γεγονότα λόγω συμπάθειας ή αντιπάθειας προς ένα άτομο, ή λόγω προκαταλήψεων για μια ομάδα, ή επειδή διαπνέεται από μια ιδεολογία ή υποτάσσεται σε ένα θεσμό; Μήπως διαστρέφει τα πράγματα για να γίνει αρεστός, λόγω μόδας ή για να μην ενοχλήσει ή σοκάρει; Ποια προβλήματα, συμπεράσματα, επιχειρήματα, διαπιστώσεις μοιράζεται με άλλες πηγές της ίδιας εποχής, ποιες άλλες μαρτυρίες συνηγορούν υπέρ των συμπερασμάτων της;

Όταν πρόκειται για δευτερογενή πηγή (χρονικό, ιστορία κλπ) ο ιστορικός ρωτά ποιο ιστορικό θέμα πραγματεύεται, ποια είναι η θέση του δημιουργού της, πώς φτάνει σε αυτή τη θέση, ποιες ιστορικές μεθόδους χρησιμοποιεί, ποιες πηγές αξιοποιεί, σε ποια ιστορική σχολή ανήκει, πού διαφέρει η δική του άποψη από αυτήν άλλων και γιατί κλπ.¹⁷

Επιλέξτε δύο τοπικές εφημερίδες διαφορετικών πολιτικών τοποθετήσεων και συγκρίνετε το κύριο άρθρο μιας συγκεκριμένης μέρας ή την παρουσίαση ενός συγκεκριμένου γεγονότος. Συζητήστε πώς μπορεί μια εφημερίδα ή ένας αναγνώστης να ελέγξει την αξιοπιστία των πληροφοριών. Δώστε έμφαση στο τι αναφέρεται, τι τονίζεται, στις αποσιωπήσεις ή τις υποβαθμίσεις.

Συζητήστε κάποια παραδείγματα συνειδητής και ασυνείδητης παραχάραξης πληροφοριών από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Να εντοπίσετε πίνακες με ποσοτικούς δείκτες για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής σας και να τους σχολιάσετε αναδεικνύοντας το είδος των πληροφοριών που σας παρέχουν, τι δεν καταγράφουν και όσα θεωρούνται άρρητα ως αυτονόητα.

Ομαδική Εργασία:

- Επανατροφοδότηση, συζήτηση και έλεγχος της προόδου των εργασιών.
- Τα μέλη της ομάδας επικοινωνούν σε τακτά διαστήματα, ανταλλάσσουν πληροφορίες και λύνουν τα προβλήματα που ανακύπτουν.
- Επανεξετάζουν το θέμα τους υπό το φως των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν.
- Γενικός απολογισμός, συμπεράσματα και παρουσίαση.

Οργανώνουμε τα στοιχεία που συγκεντρώνουμε από τη βιβλιογραφία και τις πηγές. Πρέπει σε τακτά διαστήματα να **ταξινομούμε** (θεματικά, χρονολογικά

κλπ) τις σημειώσεις και τα δελτία μας. Η ταξινόμηση αυτή μας βοηθά στο σχεδιασμό του πλάνου της εργασίας μας. Γράφουμε σ' ένα χαρτί τις πρώτες ιδέες μας για το **πλάνο** της εργασίας και, στη συνέχεια, προσπαθούμε να το κάνουμε ολοένα και πιο αναλυτικό και να το διαρθρώσουμε λογικά ή χρονολογικά. Αφού υιοθετήσουμε κάποιο πλάνο, ξαναταξινομούμε τα δελτία και τις σημειώσεις μας βάσει του πλάνου.

Βάζουμε τάξη στο υλικό και στα δεδομένα μας και **οργανώνουμε τις ιδέες μας**:

Το κεντρικό ερώτημα κάθε ενότητας μας υποδεικνύει τις σημαντικότερες ιδέες που πραγματευόμαστε και οι οποίες συγκροτούν, με μια έννοια, τους τίτλους των υποκεφαλαίων μας. Κάθε υποκεφάλαιο πρέπει κι αυτό με τη σειρά του να έχει μια δομή, δηλαδή μια ή περισσότερες ιδέες, την αιτιολόγησή τους και, ορισμένες φορές παραδείγματα, σωστά επιλεγμένα, που καταδεικνύουν αυτό που υποστηρίζουμε.

Η αρχική μας υπόθεση αποτελεί μόνο αυτήν με την οποία ξεκινάμε την έρευνά μας. Όσο προχωράει η μελέτη μας την αναδιατυπώνουμε ή τη μεταβάλλουμε ανάλογα με τα στοιχεία που αντλούμε από τις πηγές μας. Οι ερευνητές φροντίζουν να μην προσαρμόζουν το υλικό τους έτσι ώστε να επαληθεύεται η υπόθεσή τους. Εάν δεν επαληθεύεται η υπόθεσή μας, δεν διστάζουμε να την εγκαταλείψουμε και να υιοθετήσουμε κάποια άλλη που μας υποδεικνύουν οι πηγές μας.

3. Σύνθεση των δεδομένων και παρουσίασή τους.

Δίνουμε μορφή στους συλλογισμούς μας **συγγράφοντας την εργασία** μας. Προσπαθούμε πάντα να έχουμε στο νου μας ότι οι αναγνώστες μας πρέπει να καταλαβαίνουν τι θέλουμε να πούμε και ότι πρέπει να τους δίνουμε όλα τα απαραίτητα στοιχεία για να είναι σε θέση να ανατρέξουν στις πηγές και στη βιβλιογραφία μας για να ελέγξουν τα όσα ισχυριζόμαστε ή να συνεχίσουν τη διερεύνηση του θέματος για λογαριασμό τους.

Σχεδιάζοντας μια γραπτή εργασία:

Το πλάνο της εργασίας μας αποτελεί τον προσωρινό πίνακα περιεχομένου της. Αφού ορίσουμε προσωρινά τα περιεχόμενα ως υπόθεση εργασίας, πρέπει να προχωρήσουμε συνδέοντας τα δελτία και τις σημειώσεις μας με τα διάφορα σημεία-θέματα του πίνακα περιεχομένων.

Το πλάνο πρέπει να καλύπτει τα εξής σημεία:

- α. τη διατύπωση του προβλήματος
- β. τις προηγούμενες έρευνες που σχετίζονται με το θέμα
- γ. την υπόθεσή μας
- δ. την παρουσίαση των στοιχείων που συγκεντρώσαμε
- ε. την ανάλυσή τους
- στ. την απόδειξη της υπόθεσής μας
- ζ. τα συμπεράσματα και νύξεις για περαιτέρω έρευνες.

Μια εργασία ξεκινάει πάντα με μια **εισαγωγή** όπου διευκρινίζουμε τις προθέσεις μας, τον τρόπο με τον οποίο εργαστήκαμε, τις πηγές στις οποίες στηρίζουμε τα συμπεράσματά μας, τις μεθόδους και τις τεχνικές που χρησιμοποιήσαμε και τις δυσκολίες που συναντήσαμε. Ορίζουμε πρώτα απ' όλα τους όρους που χρησιμοποιούμε, το πεδίο της έρευνάς μας, τους στόχους μας. Ορίζουμε το θέμα μας, επισημαίνουμε τις διαστάσεις και τις κατευθύνσεις του (όλα όσα σχετίζονται με αυτό και την οπτική γωνία υπό την οποία θα το εξετάσουμε εμείς). Περιγράφουμε τις δυσκολίες της έρευνας, τα κεντρικά σημεία της καθώς και τα δευτερεύοντα ζητήματα τα οποία θίγουμε, τα σημεία που δεν μπορέσαμε να διαλευκάνουμε ή στα οποία δεν καταλήξαμε σε συμπεράσματα, δηλαδή ορίζουμε τα όρια της δουλειάς μας. Η εισαγωγή είναι ένας αναλυτικός σχολιασμός του πίνακα περιεχομένων της εργασίας μας, των πηγών και των μεθόδων μας και αποκτά την τελική της μορφή αφού έχουμε ολοκληρώσει την εργασία μας.

Μια εργασία τελειώνει πάντα με τα **συμπεράσματά** της. Στα συμπεράσματα ξαναθέτουμε το σύνολο των ερωτημάτων που μας απασχόλησαν και αναλύουμε τα πορίσματα στα οποία καταλήξαμε. Προσπαθούμε να συνδέσουμε στοιχεία

διαφορετικά μεταξύ τους και να συλλογιστούμε σφαιρικά γύρω από το θέμα μας χωρίς να απαλείφουμε τις αποχρώσεις ή τις εξαιρέσεις. Στο βαθμό που είναι δυνατό, εντάσσουμε τα συμπεράσματά μας στο ευρύτερο πλαίσιο τους ή σε μια συγκριτική προοπτική.

Με ποιους τρόπους μπορούμε να βοηθήσουμε τους αναγνώστες μας να κρίνουν την αξιοπιστία της έρευνάς μας και των συμπερασμάτων μας;

Παραθέματα: πρόκειται για έναν κατά λέξη καταχώριση χωρίου από πηγή ή από ξένο δημοσίευμα στο κείμενό μας. Το παράθεμα ενισχύει μια άποψη (χωρίς να την αποδεικνύει) και/ή ζωντανεύει το κλίμα μιας ιστορικής περιόδου. Όταν χρησιμοποιούμε ένα παράθεμα πρέπει να το βάζουμε σε εισαγωγικά και να φροντίσουμε να ξεχωρίζουν οι τυχόν δικές μας εμβόλιμες παρατηρήσεις (τις θέτουμε πάντα σε αγκύλες). Κάθε φορά που χρησιμοποιούμε ένα απόσπασμα από πηγή ή ξένο δημοσίευμα πρέπει να το συνοδεύουμε με την αντίστοιχη υποσημείωση. Και γενικότερα είτε παραπέμπουμε κατά λέξη είτε δανειζόμαστε μια σκέψη ή επιχειρηματολογία, οφείλουμε πάντα να δηλώνουμε την πηγή σε μια υποσημείωση.

Υποσημειώσεις και παραπομπές: Σχολιάζουν το κείμενό μας, επεξηγούν ή παρουσιάζουν το υλικό που οδήγησε τη σκέψη μας ή προσθέτουν κάποιου άλλου τύπου πληροφορία που κρίνουμε αφενός ότι δεν πρέπει να τη στερηθεί ο αναγνώστης, και αφετέρου, ότι δεν χρειάζεται να βαρύνει το κυρίως κείμενό μας.

Παραπομπές: Χρησιμεύουν για να υποδεικνύουν σε ποιο βοήθημα ή πηγή στηρίζουμε τις απόψεις ή τα επιχειρήματά μας και επιτρέπουν να γίνει δυνατός ο έλεγχος της καλής χρήσης των πηγών και επομένως της σωστής θεμελίωσης της επιχειρηματολογίας καθώς και να γίνει δυνατή η διάκριση της προσφοράς του ερευνητή από τα επιτεύγματα των παλαιότερων.

Υποσημειώσεις: αποτελούν επεξηγηματικά ή διευκρινιστικά στοιχεία που ο ερευνητής θέτει στο κάτω μέρος της σελίδας, κάτω από το κείμενό του, (ή στο τέλος του κεφαλαίου ή του δημοσιεύματος), αποφεύγοντας να τα γράψει μέσα σε αυτό για να μη διασπάσει την ενότητα της αφήγησής του. Οι υποσημειώσεις διευκρινίζουν, επεξηγούν ή συμπληρώνουν ή κάνουν μνεία άλλων εργασιών με τις ίδιες ή αντίθετες απόψεις. Επιτρέπουν να αποσυμφορήσουμε το κείμενό μας από έναν αριθμό δευτερευουσών διευκρινήσεων, ημερομηνιών, συζητήσεων ή υποθέσεων. Μπορούν να αριθμούνται χωριστά σε κάθε σελίδα, στο πλαίσιο κάθε κεφαλαίου ή σε συνεχή αρίθμηση.

Στην πηγή ή τη βιβλιογραφία παραπέμπουμε για να στηρίξουμε τα όσα διατυπώσαμε. Αλλά η τεκμηρίωση αυτή δεν αρκεί από μόνη της για να στηρίξει τις απόψεις μας. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι εμείς επιλέγουμε αυτή ή την άλλη πηγή ή βοήθημα. Φωτίζοντας μια πτυχή ενός θέματος, αναγκαστικά σκιάζονται

άλλες. Η παραπομπή γίνεται για να ξέρει ο αναγνώστης ποιος μας έμαθε τα όσα του λέμε, το βάσιμό τους όμως αποδεικνύεται μονάχα από τη συλλογιστική μας, από την ορθή επιλογή και έλλογη χρήση των πηγών και βοηθημάτων.

Αναφέρουμε πάντα τις πηγές, τα βιβλία ή τα άρθρα από τα οποία αντλούμε τα στοιχεία μας ή τα επιχειρήματά μας, τους πίνακες, τους χάρτες, τις φωτογραφίες κλπ που χρησιμοποιούμε.

Μετά τα συμπεράσματα τοποθετείται η **βιβλιογραφία**. Προτάσσουμε τις πηγές μας (έγγραφα αρχείων, δημοσιευμένα έγγραφα ή κείμενα, βιβλία ή άρθρα που χρησιμοποιήσαμε ως πηγές) και ύστερα παραθέτουμε τους τίτλους των βιβλίων και των άρθρων που χρησιμοποιήσαμε ως βοηθήματα. Μπορούμε να ακολουθήσουμε αλφαβητική ή θεματική ή χρονολογική σειρά.

Μπορούμε στο τέλος της εργασίας μας να βάλουμε ένα **παράρτημα** όπου θα εντάξουμε ορισμένες από τις πηγές στις οποίες στηριχτήκαμε.¹⁸

Ελληνόγλωσσος Βιβλιογραφικός Οδηγός

Βοηθητικά στην εργασία του ιστορικού έργα:

Γ. Αλισσανδράτος, «Τα νεοελληνικά λεξικά. Συνοπτικό διάγραμμα», *Διαβάζω*, τχ. 32, Ιούν. 1980, σ.26-36 και τχ.34, Αυγ.-Σεπτ. 1980, σ.30-44.

Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 31983.

Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, 6 τ., Θεσσαλονίκη 1961-1974.

Χ. Βάρδα (επιμ.), *Τα αρχεία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1991.

«Βιβλιογραφία ιστορίας νέου Ελληνισμού», *Μνήμων*, 4-12, 1974-1989 [για τα έτη 1973-1979].

Χρ. Βλασσόπουλος, *Ημερολόγιον του Αγώνος*, Αθήνα 1930.

Κ.Α. Βοβολίνης, *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν*, 6 τ., Αθήνα 1958-1964 (δεν ολοκληρώθηκε).

Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, *Bulletin analytique de bibliographie Hellénique*, Αθήνα 1947-1980 [για τα έτη 1945-1973].

Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, *Επετηρίδα του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα, 1968, 1970, 1972, 1975, 1976, 1978, 1988, 1992.

Δ.Σ. Γκίνης, Β.Γ. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία, 1800-1863*, 3 τ., Αθήνα 1939-1957.

Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ.9, Αθήνα 1936-1950.

Κ.Α. Διαμαντής (επιμ.), *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 5 τ., Αθήνα, 1972-1976.

Υ. Εσο, *Πώς γίνεται μια διπλωματική εργασία*, Αθήνα, Νήσος, 1994.

Εθνικό Κέντρο Ερευνών, *Quinze ans de bibliographie historique en Grece, 1950-1964*, Αθήνα 1966.

Εθνικό Κέντρο Ερευνών, *Cinq ans de bibliographie historique en Grece, 1965-1969*, Αθήνα 1970.

Εθνικό Κέντρο Ερευνών, *Quatre ans de bibliographie historique en Grece, 1970-1973*, Αθήνα 1974.

Εικονογραφημένο λεξικό για πλοία και ναυσιπλοΐα, Αθήνα, Άλφα Α.Ε., 1993.

Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Θεσσαλίας, Στερεάς Ελλάδας & Εύβοιας, *Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1880-1976*, Βόλος 1976.

Η. Fleischer, S. Bowman, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

Κ. Howard, J.A. Sharp, *Η επιστημονική μελέτη. Οδηγός σχεδιασμού και διαχείρισης*

- πανεπιστημιακών ερευνητικών εργασιών, Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 15-16 τ.
- Μ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου*, Α'-Β', Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999-2000.
- Π. Καρολίδης, *Ιστορικός Άτλας*, τχ. Α'-Β', Αθήνα, Δ. και Β. Λουκόπουλος, 1927.
- Κατάλογος των εν τη Επικρατεία Εκδομένων Εφημερίδων Ημερησίων και μη και Περιοδικών πάσης φύσεως*, Αθήνα 1953, 1963, 1965.
- Σ. Κοκκίνης, *Βιβλιοθήκες και αρχεία στην Ελλάδα*, Αθήνα 21970.
- Μ. Κολουβά-Καραλέκα, «Σχεδιάσμα-οδηγός των Γενικών Αρχείων του Κράτους», στο *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ.409-454.
- Β. Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1999.
- Σ.Δ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα, Ερμής, 1980 (α' έκδ. 1900).
- Φ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Θεματικό ευρετήριο Κινηματογραφικού Αρχείου*, Αθήνα, Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου, Κινηματογραφικό Αρχείο, Καστανιώτης, 2000.
- Θ. Π. Κωστάκης, *Λεξικό της τσακωνικής διαλέκτου*, Α'-Γ' τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1986-1987.
- Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, 3 τ., Παρίσι 1885-1928 [από το 15ο αι. ως το 1790].
- Ε. Λυκούρη-Λαζάρου, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων 1821-1914*, Αθήνα, Τροχαλία, 1991.
- Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, 3 τ., Αθήνα, 1957-1960.
- Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, τόμ. Α', *Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα – Βόλος, 2000.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1939 (ο δέκατος τόμος - το λήμμα "Ελλάς" - έχει χρήσιμους βιβλιογραφικούς οδηγούς).
- Α. Μπάγιας, *Εγχειρίδιο αρχειονομίας. Η επεξεργασία ενός ιστορικού αρχείου*, Αθήνα, Κριτική, 1999.
- Δ. Θ. Νάτσιος, *Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών της Λαμίας 1852-1979*, Λαμία 1979.
- Οι Ημερήσιες Εφημερίδες της Περιφέρειας*, Αθήνα, Έκδοση της Ενώσεως Ιδιοκτητών Ημερησίων Επαρχιακών Εφημερίδων, 1996.
- Ι. Τ. Παμπούκης, *Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής*, Α' τόμ., Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.

- Σ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909). Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήση, 1988.
- Γ. Πλουμίδης, *Ο ιστορικός, τα αρχεία, οι βιβλιοθήκες*, Αθήνα, Καραβίας, 1978.
- Γ. Πλουμίδης, *Διάγραμμα των αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Καραβίας, 31983.
- Α. Πολίτης, «Δελτίο και αποδελτίωση», *Αντί*, 50, 24/7/1976.
- Α. Πολίτης, «Υποσημειώσεις και παραπομπές», ανάπτυπο από το περ. *Μνήμων*, 12, 1989, σ.3-14.
- Α. Πολίτης, *Εγχειρίδιο του νεοελληνιστή. Βιβλιογραφίες. Λεξικά. Εγχειρίδια. Κατάλογοι. Ευρετήρια. Χρονολόγια κ.ά.*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
- Ν. Πολίτης, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 3 τ., Αθήνα, 1909-1927 [για τα έτη 1907-1920].
- Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μεθοδοί της*, τ. Β', τχ. 3: *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988.
- Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μεθοδοί της*, τ. Γ': *Διατήρηση και παρουσίαση των μαρτυριών*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987.
- Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μεθοδοί της*, τ. Δ': *Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1980.
- Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μεθοδοί της. Παράρτημα. Χρονολογικοί πίνακες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989.
- Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας - Βιβλιογραφικός οδηγός Σ.Ασδραχά*, Αθήνα, Θεμέλιο, 21978.
- Κ. Σ. Στάικος, Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000.
- Υφυπουργείον παρά τω Πρωθυπουργώ Επαρχιακός Τύπος, Αθήνα 1937, 1938, 1939.
- Γ.Ι. Φουσάρας, *Βιβλιογραφία των ελληνικών βιβλιογραφιών, 1791-1947*, Αθήνα 1961.
- Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1-Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999 - τόμ. Β1-Β2, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.
- Μ. Χουλιάρáκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος. 1821-1971*, 3 τ., Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973-1976.
- Π. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970). Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα 1993.

Footnotes

- 1 Ch. S. Maier, "Consigning the twentieth century to history: Alternative narratives for the Modern Era", *American Historical Review* 105, 3, 2000, σ. 806, 808-810. A. Prost, *Douze leçons sur l'histoire*, Παρίσι, Seuil – Points, 1996, σ. 115. J. Topolski, "Periodization and the creation of the narrative wholes," *Storia della Storiografia* 37, 2000, σ. 11-16.
- 2 A. Corvisier, *Sources et méthodes en histoire sociale*, Παρίσι, SEDES, 1980.
- 3 Ι. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1985.
- 4 A. Prost, *ό.π.*, σ. 82.
- 5 Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001, σ. 65.
- 6 A. Marwick, *Εισαγωγή στην ιστορία*, Αθήνα, Κουτσούμπος, 1985.
- 7 Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, 1998, λήμμα αρχείο.
- 8 Α. Μπάγιας, *Εγχειρίδιο Αρχειονομίας. Η επεξεργασία ενός ιστορικού αρχείου*, Αθήνα, Κριτική, 1999, σ. 27.
- 9 Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 72.
- 10 Α. Μπουτζουβή, «Προφορική ιστορία: όρια και δεσμεύσεις», Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας. Διεθνής ημερίδα 30 Μαΐου 1997*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998, σ. 23.
- 11 Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 15, 85.
- 12 Εκτός από το: P. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, Αθήνα, Πλέθρον, 2002, διαβάστε και το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου της Μ. Θανοπούλου *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, για να αποκτήσετε μια ιδέα για τα ποικίλα μεθοδολογικά προβλήματα της προφορικής ιστορίας. Η συγγραφέας διερευνώντας τη συλλογική μνήμη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας, ξεκινούσε τις ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις της με την ακόλουθη ερώτηση: «την 28η Οκτωβρίου 1940, όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος, ήσασταν στο χωριό; Τι συνέβη τότε;». Μ. Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2000, σ. 49.
- 13 Α. Πολίτης, «Δελτίο και αποδελτίωση», *Αντί*, 50, 24/7/1976.

- ¹⁴ Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 110-111, σημ. 22.
- ¹⁵ Ε. Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Αθήνα, Νήσος, 1998, σ. 91. Μ. Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994.
- ¹⁶ Α. Corvisier, *ό.π.*
- ¹⁷ Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 66.
- ¹⁸ Υ. Εκο, *Πώς γίνεται μια διπλωματική εργασία*, Αθήνα, Νήσος, 1994. Α. Πολίτης, «Υποσημειώσεις και παραπομπές», ανάπτυπο από το περ. *Μνήμων*, 12, 1989, σ.3-14.

Β' ΜΕΡΟΣ:

α. Γενικά περί ιστορίας

Τι ονομάζουμε παρελθόν; Τι είναι η ιστορία και ποια είναι η διαφορά της ιστορίας από το παρελθόν;

Παρελθόν είναι ο χρόνος που πέρασε, το χρονικό διάστημα που προηγείται του παρόντος, οι περασμένες πράξεις των ανθρώπων, το σύνολο των γεγονότων και των φαινομένων που προηγήθηκαν της στιγμής που μιλάμε.

Ιστορία είναι η συστηματική έρευνα και η κριτική ανασύνθεση του ανθρώπινου παρελθόντος που βασίζεται στα ίχνη που οι παρελθούσες εποχές αφήνουν στο παρόν.

Η ιστορία δεν ταυτίζεται λοιπόν με το παρελθόν, αποτελεί τη γνώση που έχουμε γι' αυτό.¹

Με ποιο τρόπο μπορούμε να προσεγγίσουμε το παρελθόν;

Το παρελθόν έχει εξαφανιστεί για πάντα, δεν μπορεί να γίνει άμεσα προσιτό. Αυτό που συνέβη, δεν υπάρχει πλέον. Ακόμα κι όταν πρόκειται για το άμεσο παρελθόν, έχουμε πρόσβαση σε ένα απειροελάχιστο μέρος του. Προσεγγίζουμε το παρελθόν μόνο μέσα από τα ίχνη που αφήνει στο παρόν. Η ιστορική γνώση είναι συνεπώς έμμεση εφόσον στηρίζεται στα ίχνη που αφήνει το παρελθόν στο παρόν.

Μπορούμε να ανασυνθέσουμε συνολικά και πλήρως το παρελθόν;

Η ανασύνθεση του παρελθόντος από την ιστορία είναι πάντα μερική και ατελής: 1. γιατί τα γεγονότα και φαινόμενα του παρελθόντος είναι άπειρα, 2. ελάχιστα από τα δεδομένα και τις υλικές κατασκευές του παρελθόντος καταγράφηκαν και διατηρήθηκαν, 3. από όσες πληροφορίες καταγράφηκαν, ελάχιστες διασώθηκαν γιατί τα ίχνη του παρελθόντος είναι φθαρτά: ο χρόνος, οι καιρικές συνθήκες, η υγρασία, η χρήση, τα έντομα ή τα ποντίκια, φωτιές ή πόλεμοι, η θέληση του ανθρώπου να εξαφανίσει τα ίχνη κάποιων πράξεων και πολλοί άλλοι λόγοι οδηγούν στη διατήρηση ελάχιστων μόνο τεκμηρίων για το παρελθόν. Ένα τεράστιο μέρος της παρελθούσας πραγματικότητας έχει χαθεί για πάντα μην αφήνοντας πίσω του κανένα ίχνος, 4. από το σύνολο των γεγονότων και φαινομένων που συναποτέλεσαν κάποτε το παρελθόν οι πηγές επιλέγουν αυτά που οι συντάκτες τους θεωρούν αξιομνημόνευτα, 5. και, τέλος, από το σύνολο των καταγεγραμμένων στις πηγές πληροφοριών ο ιστορικός επιλέγει και αυτός όσες θεωρεί αξιομνημόνευτες ή σημαντικές για το θέμα που μελετά. Η επιλογή του ιστορικού βασίζεται στις αξιολογήσεις των προγενεστέρων του αφενός και στα ερωτήματα ή τα προβλήματα που του θέτει η εποχή του αφετέρου.

Από τι εξαρτάται η ιστορική γνώση;

Η ιστορική γνώση εξαρτάται από την ποσότητα, το είδος και την ποιότητα των τεκμηρίων, από τις μεθόδους και τις τεχνικές ανάλυσης των πηγών καθώς και από τα ερωτήματα που θέτουν οι ιστορικοί στο παρελθόν και τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούν στις ερμηνείες τους: εξαρτάται από την επιλογή και ερμηνεία των γεγονότων που κάνει ο ιστορικός ανάλογα με την εποχή του, το κοινωνικό και πνευματικό του περιβάλλον και τη νοοτροπία του. Η ιστορική έρευνα αναπτύσσεται όχι μόνο με την επισήμανση και μελέτη όλο και μεγαλύτερου αριθμού ή είδους πηγών, αλλά κυρίως με τη διατύπωση νέων ερωτημάτων.

Η ιστορική έρευνα χαρακτηρίζεται από την αμφιδρομική κίνηση ανάμεσα στις διάφορες όψεις της: ερώτημα, τεκμήρια, υπόθεση εργασίας, συγγραφή κλπ. Κάθε ιστορική έρευνα αρχίζει με ένα ερώτημα.² Κάθε εποχή θέτει τα δικά της ερωτήματα. Οι επικρατούσες κάθε φορά κοινωνικά κοσμοαντιλήψεις και οι κυρίαρχες απόψεις στο εσωτερικό του ιστορικού επαγγέλματος καθιστούν ορισμένα ερωτήματα πιο «έγκυρα» από άλλα.

Αφού οριοθετηθεί το ιστορικό αντικείμενο που θα διερευνηθεί απαιτείται η συγκέντρωση των πηγών που θα επιτρέψουν να απαντηθεί το ερώτημα που έχει τεθεί με όσο το δυνατό πιο πλήρη τρόπο. Ελέγχονται οι πηγές για τη γνησιότητά τους, συγκεντρώνονται και διασταυρώνονται οι πληροφορίες για να διαπιστωθεί η αξιοπιστία τους. Με βάση λοιπόν το ερώτημα και τις υπάρχουσες πηγές, συγκεντρώνεται ένα σώμα τεκμηρίων βάσει του οποίου επιλέγονται και οργανώνονται τα γεγονότα που μελετώνται. Κάθε πηγή μπορεί να δώσει διαφορετικές απαντήσεις, να διαβαστεί με πολλούς τρόπους, ανάλογα με το ερώτημα που τις τίθεται κάθε φορά. Μια από τις κύριες δουλειές του ιστορικού, εκτός από το να κρίνει και να διασταυρώνει τις πηγές του, είναι και να αξιολογεί τις πληροφορίες, δηλαδή να αποφασίζει τι είναι άξιο να καταγραφεί. Αφού ο ιστορικός συγκεντρώσει και κρίνει τις πηγές του, επιλέγει συνεπώς τις πληροφορίες τις οποίες θα συγκρατήσει με βάση την προβληματική του. Η ιστορική έρευνα στηρίζεται επομένως στην επιλογή μιας συνεκτικής προβληματικής, των κατάλληλων πηγών και των αποτελεσματικότερων μεθόδων.

Τα γεγονότα που εντοπίζει ο ιστορικός στις πηγές δε μιλούν από μόνα τους. Μιλούν μόνο όταν ο ιστορικός τα επικαλείται. Αυτός αποφασίζει ποια από αυτά θα αφήσει να μιλήσουν και σε ποια συνάρτηση. Δεν υπάρχουν λοιπόν «ιστορικά» γεγονότα με τον τρόπο που υπάρχουν χημικά φαινόμενα, δηλαδή, ανεξάρτητα από τον ιστορικό. Το ίδιο γεγονός είναι ή δεν είναι «ιστορικό» ανάλογα με το πώς το αντιλαμβάνεται ο ιστορικός. Η διάκριση συνεπώς μεταξύ «ιστορικών» και «μη ιστορικών» γεγονότων δεν είναι σταθερή.

Ορίζουμε ως «ιστορικό» γεγονός ένα γεγονός που αναφέρεται σε πηγές που έχουν ελεγχθεί για την αξιοπιστία τους και διασταυρωθεί με άλλες ανεξάρτητες

πηγές, το οποίο κρίθηκε σημαντικό και γι' αυτό επιλέχθηκε από τον ιστορικό ανάμεσα σε χιλιάδες άλλα γεγονότα, απομονώθηκε με τεχνητό τρόπο από την εξέλιξη, συνδέθηκε με άλλα γεγονότα και φαινόμενα και αναπλάστηκε από ιστορικό βάσει της προσωπικής του προβληματικής. Ο χαρακτηρισμός ενός γεγονότος ως ιστορικού προϋποθέτει πάντα ένα σύστημα αναφοράς και αξιολόγησης το οποίο κατασκευάζεται κοινωνικά.

Η παραδοχή των ορίων της ιστορικής γνώσης, της μερικότητας και του ατελούς χαρακτήρα της δεν ανατρέπει για τους περισσότερους ιστορικούς την ισχύ των τεχνικών της, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο παράγουν ιστορία οι ιστορικοί. Οι τεχνικές της ιστορικής έρευνας περιορίζουν την αυθαιρεσία και τον υποκειμενισμό και επιτρέπουν να τεθεί σε δημόσιο έλεγχο και κριτική.³ Έτσι, αν και υπάρχουν πολλές διαφορετικές ερμηνείες, αυτό δεν σημαίνει ότι είναι πάντα και εναλλακτικά ισοδύναμες. «Αντικειμενική» μπορεί να θεωρηθεί προσωρινά μια άποψη όταν μπορεί να τεκμηριωθεί, χωρίς να διαψεύδεται από τις μαρτυρίες ή τους ισχυρισμούς άλλων απόψεων.⁴ Σε κάθε περίπτωση ειδοποιό στοιχείο του ιστορικού έργου είναι η δυνατότητα ελέγχου των ισχυρισμών του, η τεκμηρίωση της επιχειρηματολογίας του.

Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν το παρελθόν και την ιστορία με το ίδιο πάντα τρόπο; Η ιστορία έχει ιστορία;

Αν προχωρήσουμε λίγο περισσότερο την έρευνά μας γύρω από το τι είναι η ιστορία, θα παρατηρήσουμε ότι η απάντηση σε αυτό το ερώτημα εκφράζει τη θέση του ανθρώπου κάθε εποχής και κοινωνίας μέσα στο χρόνο και αποτελεί μέρος της αντίληψής του για την κοινωνία όπου ζει. Η ιστορία είναι διάλογος ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, διάλογος ανάμεσα στα γεγονότα του παρελθόντος και τους μελλοντικούς σκοπούς κάθε εποχής και κοινωνίας. Οι γνώσεις μας για το παρελθόν επικαθορίζονται από την οπτική του παρόντος. Το παρόν όμως γίνεται αντιληπτό δια μέσου των καταλοίπων του παρελθόντος και σε συνάφεια με αυτό (συνέχεια ή ρήξη). Τέλος, οι προσδοκίες μας για το μέλλον περι-ορίζουν επιλεκτικά τις αντιλήψεις μας για το παρελθόν και το παρόν. Η ιστορία ορίζεται συνεπώς με διαφορετικό τρόπο σε κάθε εποχή και κοινωνία. Η ιστορία έχει και αυτή μια ιστορία.

Σύντομη διαδρομή στην ιστορία της ιστορίας κατά τους δύο τελευταίους αιώνες:

Η ιστορία ως γνωστικός κλάδος με διακριτή μεθοδολογία, αντικείμενο και ακαδημαϊκή συγκρότηση, δηλαδή ως επιστήμη, συγκροτείται μόλις το 19^ο αιώνα.⁵ Τότε η ιστορία αποκόπτεται από τη φιλοσοφία, αναδεικνύει το γεγονός σε πρωταρχικό αντικείμενο μελέτης, συνδέει τα ιστορικά γεγονότα σε αλληλουχίες αιτίων και αποτελεσμάτων και, υιοθετώντας τον κυρίαρχο εξελικτισμό, παρουσι-

άζει ιστορικές αφηγήσεις βασισμένες στην ιδέα της προόδου. Αναπτύσσει νέες μεθοδολογίες έρευνας με τη φιλολογική κριτική των πηγών και τη χρήση του αρχείου ως προνομιακή πηγή.⁶ Την ίδια εποχή πολλές κυβερνήσεις αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τη σημασία που μπορεί να έχει η ιστορία για την εθνική ενότητα και την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας και ευνοούν την εισαγωγή της στα σχολεία και τα πανεπιστήμια.⁷

Στη συνέχεια, οι ιστορικοί έστρεψαν το βλέμμα τους από τους ισχυρούς και τις ηγεμονικές ομάδες και από τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα και άρχισαν να ασχολούνται και με τις υπόλοιπες ανθρώπινες ομάδες, τη δράση τους, την καθημερινότητά τους, τις κανονικότητες που διέπουν την οικονομική και την κοινωνική ζωή, τις νοοτροπίες και τις πολιτισμικές σταθερές.⁸ Κατά τον 20ό αιώνα λοιπόν είχαμε μια εκρηκτική διαστολή του πεδίου των ιστορικών μελετών. Δόθηκε προτεραιότητα στη μελέτη του χώρου και των κοινωνικών και οικονομικών δομών σε βάρος της γεγονοτολογικής αφήγησης. Αναδείχθηκε το συλλογικό, το δομικό, το επαναλαμβανόμενο. Συζητήθηκαν οι επιστημολογικές δυνατότητες αλλά και τα όρια της ιστορικής γνώσης.

Στον ύστερο 20ό αιώνα, με την αμφισβήτηση των ολιστικών ερμηνευτικών θεωρήσεων, πολλοί ιστορικοί εγκαταλείπουν την προοδευτοκεντρική αντίληψη της ιστορίας και τις μεγάλες μακρο-ιστορικές αφηγήσεις. Αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο της γλώσσας και της αφήγησης στη συγκρότηση της ιστορικής γνώσης. Αρχίζουν να μελετούν τις βιωματικές όψεις της καθημερινότητας, απομακρύνονται από τη μελέτη των απρόσωπων μαζών και επικεντρώνονται στα άτομα που λειτουργούν ως πρίσματα για την αναγωγή του ιδιαίτερου και του ατομικού στο γενικό και το συλλογικό. Σταδιακά επικρατεί μια πολυκεντρική και πολυεστιακή ιστορία, η οποία αναζητά τις διαπλοκές των συστημικών καταναγκασμών και της ατομικής ελευθερίας.⁹

Οι ιστορικοί σήμερα έχουν εξοικειωθεί με την παραδοχή ότι η ιστορική γνώση ισοδυναμεί με μια ανοικτή ερμηνεία του παρελθόντος· οι μαρτυρίες ερμηνεύονται, και οι ερμηνείες τους είναι αναθεωρήσιμες, όπως και τα συμπεράσματα της ιστορικής έρευνας.¹⁰ Η πίστη σε μία και μοναδική «ιστορία» έδωσε σταδιακά τη θέση της στην αναγνώριση ότι υπάρχουν «ιστορίες», ότι η γνώση του παρελθόντος συνεχώς ανανεώνεται και συμπληρώνεται.¹¹

Σχολιάστε την ακόλουθη άποψη του ιστορικού J. Le Goff: «η ιστορία αποτελεί μια διευθέτηση του παρελθόντος, που υπόκειται στις κοινωνικές, ιδεολογικές, πολιτικές δομές στο πλαίσιο των οποίων ζουν και εργάζονται οι ιστορικοί».¹²

Ποια είναι η σχέση ιστορίας και μνήμης;

Συζητήστε την άποψη του ιστορικού Z. Λε Γκοφ: «Η μνήμη αποτελεί την πρώτη

ύλη της ιστορίας. Πνευματική, προφορική ή γραπτή, είναι το ενυδρείο από το οποίο αντλούν οι ιστορικοί. Επειδή ο τρόπος που λειτουργεί είναι συνήθως ασύνειδος, υπόκειται στην πραγματικότητα, κατά τρόπο πιο επικίνδυνο από όσο οι ίδιες οι ιστορικές σπουδές, στις χειραγωγήσεις που ασκούν ο χρόνος και οι σκεπτόμενες κοινωνίες».¹³

Η μνήμη είναι μια δράση πάνω στο χρόνο εγγενώς παραμορφωτική. Η συλλογική μνήμη δεν είναι κάτι το δεδομένο και αναλλοίωτο, είναι μια διανοητική κατασκευή όπως και η ίδια η ιστορία. Το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης αποτελεί πεδίο αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε διάφορες κοινωνικές ή πολιτισμικές ομάδες. Κάθε ομάδα που βρίσκεται στην εξουσία επιδιώκει να ελέγξει το περιεχόμενο της μνήμης και της λήθης. Η μνήμη ταυτόχρονα συνιστά στοιχείο ταυτότητας. Οι κοινές μνήμες σφυρηλατούν στενούς δεσμούς. Η ιστορία όμως μετατρέπει τη συλλογική μνήμη σε ιστορική μνήμη εφόσον τη συγκεντρώνει, τη δομεί, τη διορθώνει και την ιστορικοποιεί· με την ανάδειξη των κενών και των σιωπών της συλλογικής μνήμης, η γνώση του παρελθόντος μπορεί να μετριάσει τη χειραγωγήσή της. Μπορεί επίσης να μας δείξει τον αυθαίρετο χαρακτήρα της μνήμης μελετώντας το διαφορετικό περιεχόμενο που παίρνει μέσα στο χρόνο η επίκληση του ίδιου γεγονότος καθώς προσαρμόζεται στις ανάγκες της νέας κάθε φορά εποχής. Μπορεί, τέλος, να επιχειρήσει τη μετατροπή της οδυνηρής μνήμης σε ευεργετική ιστορική κατανόηση.¹⁴

Συζητήστε, για παράδειγμα, τους διαφορετικούς τρόπους επίκλησης της μνήμης του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα από διάφορες πολιτικές ομάδες και τις αλλαγές τους στο χρόνο. Συζητήστε επίσης τις αντίστοιχες διαφορές στις μνήμες σε τοπικό επίπεδο.

Ποια είναι η κοινωνική λειτουργία της ιστορίας; Πώς επηρεάζει η γνώση του παρελθόντος τις πράξεις μας; Η γνώση του παρελθόντος μπορεί να λειτουργήσει παραδειγματικά, μπορεί να καθορίσει τη δράση μας στο παρόν;

Η γνώση του παρελθόντος μπορεί να επηρεάσει τις πράξεις μας. Οι ιδέες που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τα γεγονότα με τα οποία σχετίζεται η ζωή τους πρέπει να θεωρούνται ως μια διάσταση των ίδιων των γεγονότων αυτών. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ιστορία -προϊόν της τυπικής και άτυπης παιδείας μας- εμπεριέχει αυτονόητες και προκατασκευασμένες ιδέες, αξίες, μεταφυσικές ή κοινωνικές προτάσεις που μεταβιβάζονται με τρόπο ανεπαίσθητο και έμμεσο και δίνει ένα νόημα στη ζωή των ανθρώπων. Πολλές πράξεις επηρεάζονται από το πώς αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον εαυτό τους στο πλαίσιο της ιστορίας, πώς αντιλαμβάνονται το παρελθόν της κοινότητας στην οποία ζουν και από το πώς αντιλαμβάνονται τη σχέση του παρόντος με το παρελθόν και το μέλλον.

Ο άνθρωπος με τη γνώση του παρελθόντος συνειδητοποιεί την εξέλιξή του, κατανοεί δηλαδή πληρέστερα τον εαυτό του, ποιος είναι, από πού έρχεται, γιατί βρίσκεται ενσωματωμένος σε μια κατάσταση. Η γνώση του παρελθόντος βοηθά και στην κατανόηση του παρόντος. Στην ιστορία, ωστόσο, τίποτα δεν επαναλαμβάνεται αυτούσιο, αντιθέτως, πάντα, ανάλογα με το χωροχρονικό πλαίσιο, υπεισέρχονται στοιχεία που μεταβάλλουν μερικά ή ολικά τις ισορροπίες μεταξύ των παραγόντων εκείνων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των ιστορικών εξελίξεων. Ποτέ δύο ανθρώπινες καταστάσεις δεν αναπαράγονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και επομένως είναι μάταιο να ελπίζουμε ότι θα ρυθμίσουμε τη μελλοντική συμπεριφορά μας σύμφωνα με αυτήν που υιοθέτησαν σε άλλες περιστάσεις οι προκάτοχοί μας. Εφόσον το ιστορικό γίνεσθαι είναι πάντα απρόβλεπτο και πολυδιάστατο και επειδή κάθε ανάγνωση του παρελθόντος είναι διφορούμενη, μερική και ανολοκλήρωτη, η γνώση του δεν μπορεί να οδηγήσει στην πρόγνωση. Η ιστορική γνώση μπορεί όμως να συμβάλλει στην επίγνωση των προβλημάτων του κόσμου μας και άρα να βοηθήσει στον αποτελεσματικότερο προσανατολισμό μας· επιτρέπει στην κοινωνία και τα άτομα να τοποθετηθούν σε σχέση με το παρελθόν και σε σχέση με τις άλλες κοινωνίες, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για να αναλάβουν οι άνθρωποι τη ζωή τους με πληρέστερη συνείδηση, έτσι ώστε η δράση που κάνει μέλλον να αναδυθεί να γίνει λιγότερο τυφλή.

Μεγάλο μέρος της ζωής του ανθρώπου εξαρτάται από εξελίξεις που συνέβησαν στο παρελθόν. Από τη στιγμή όμως που ο άνθρωπος συνειδητοποιεί την ιστορική του κληρονομιά, αποκτά την ελευθερία να την κρίνει, να την αποδεχθεί ή να την απορρίψει, και, σε αυτήν την περίπτωση, να προσανατολίσει τη δράση του με τέτοιο τρόπο ώστε να αλλάξει την κατάσταση που έχει δεχθεί. Καθώς, εξάλλου, οι κληρονομίες είναι περίπλοκες, ο άνθρωπος έχει τουλάχιστον τη δυνατότητα της επιλογής. Η ιστορία είναι το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος αποκτά την ελευθερία του απέναντι στο παρελθόν του.

Η ιστορία αποτελεί μια απεριόριστη επέκταση της βιωμένης εμπειρίας. Αντί να μένουμε κλεισμένοι μέσα στο κοινωνικό σύστημα όπου η τύχη θέλησε να γεννηθούμε, μπορούμε να επικοινωνήσουμε με τη σκέψη με άλλες ομάδες, με άλλες ιδεολογίες ή νοοτροπίες. Διευρύνει τους πνευματικούς ορίζοντές μας, βοηθά να ξεπεράσουμε τα στενά όρια του εαυτού μας, εμπλουτίζει και πλαταίνει την ανθρώπινη ιδιότητά μας. Βοηθά στη σύλληψη της πρωτοτυπίας και της μοναδικότητας κάθε κοινωνίας, ευαισθητοποιεί στην άπειρη ποικιλία των ανθρώπινων καταστάσεων. Γνωρίζοντάς μας τι ήταν, τι μπορεί να είναι ο άνθρωπος, μας δείχνει τις απεριόριστες δυνατότητές του· δείχνει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά και ζωή έχει λάβει πολλές διαφορετικές μορφές και ότι τα περισσότερα πράγματα δεν είναι απαραίτητο να είναι όπως είναι αλλά μπορούν να αλλάξουν.

Τέλος, επειδή η ιστορία ασχολείται κυρίως με τη μελέτη μαρτυριών, μας εφοδιάζει με εργαλεία και τεχνικές που συμβάλλουν στην αρτιότερη αξιολόγηση του άφθονου και ετερόκλιτου υλικού με το οποίο μας κατακλύζει η σύγχρονη ζωή. Και επειδή οριστική ιστορία δεν υπάρχει, ο διάλογος ανάμεσα στους ιστορικούς μας μαθαίνει να είμαστε δύσπιστοι απέναντι στα αυτονόητα και ανοικτοί στην αμφισβήτηση των θέσεών μας, των βεβαιοτήτων μας.¹⁵

Συζητήστε την άποψη του ιστορικού W. Kula: «τίποτε δεν έχει ποτέ εξ ολοκλήρου εγγραφεί εκ των προτέρων στην πραγματικότητα και ο άνθρωπος μπορεί να τροποποιεί τις συνθήκες που του έχουν δημιουργηθεί».¹⁶

β. Τοπική ιστορία

Τι είναι η τοπική ιστορία και πώς ορίζεται ο τόπος;

Η τοπική ιστορία αποτελεί έναν τρόπο μελέτης του παρελθόντος, μία μέθοδο διερεύνησης του παρελθόντος· διαπερνώντας το σύνολο των θεματικών περιοχών και των προσεγγίσεων της γενικής ιστορίας, η μέθοδος αυτή εστιάζει στον τόπο.

Ο όρος τοπική ιστορία είναι, ωστόσο, διφορούμενος, εφόσον «δεν υπάρχουν 'περιοχές' ή 'τόποι' καθορισμένοι άπαξ και δια παντός. Όχι μόνο αυτό, αλλά πρέπει να προσθέσουμε ότι δεν υπάρχει μία μόνον περιοχή σε έναν συγκεκριμένο χρόνο: μέσα σ' αυτήν την οποία θεωρούμε ως μία περιοχή θα βρούμε άλλες: μια πιο μικρή τουριστική· μιαν άλλη πιο μεγάλη η οποία θα συγκεντρώνει την έλξη της αγοράς· μια άλλη ιατρική, πιο μεγάλες ή πιο μικρές περιοχές αρθρωμένες γύρω από νοσοκομειακά κέντρα και μια ατελείωτη σειρά από άλλες...».¹⁷

Ο τόπος της τοπικής ιστορίας και το μέγεθός του (χωριό, κωμόπολη, γειτονιά, πόλη, περιοχή, περιφέρεια) αποτελούν ζητήματα επιλογής του ερευνητή.

Ταυτίζεται η τοπική ιστορία με την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας μας;

Στο παρελθόν η τοπική ιστορία ταυτιζόταν τις περισσότερες φορές με την ιστορία του τόπου καταγωγής, της «ιδιαίτερης πατρίδας», του ερευνητή. Εξιδανικεύοντας τη ζωή στον αγροτικό κατά κύριο λόγο χώρο κατά τις παρελθούσες εποχές, η τοπική ιστορία αποσκοπούσε συχνά στην καλλιέργεια συναισθημάτων νοσταλγίας για τη ζωή στο παρελθόν και ισχυρών δεσμών με τη γη, με το πάτριο έδαφος, με τις παλιές αξίες, με την παράδοση.

Σήμερα, αυτός ο τρόπος προσέγγισης έχει αμφισβητηθεί. Αντί για την καλλιέργεια του τοπικισμού προωθείται ένα είδος «ιστοριογνωστικής εξωστρέφειας»: ο «τόπος» που πρόκειται να μελετηθεί δεν ταυτίζεται πλέον απαραίτητως με τον τόπο καταγωγής του ερευνητή. Σε μια εποχή έντονης γεωγραφικής κινητικότητας, όλοι, ντόπιοι, μετανάστες, πρόσφυγες και οι προσωρινά διαμένοντες σε έναν τόπο, μπορούν να ασχοληθούν με την ιστορία του. Αλλά η τοπική ιστορία δεν ταυτίζεται πλέον απαραίτητως ούτε με τον τόπο διαμονής του ερευνητή, εφόσον, από τη μια, η εγγύτητα στο χώρο δεν συνεπάγεται πια και γνωστική εγγύτητα, ενώ, από την άλλη, τα τεχνικά μέσα που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε και τόπους απομακρυσμένους.¹⁸

Σήμερα λοιπόν «φτάνουμε στην τοπική ιστορία όχι πια από τις βιωματικές σχέσεις, όχι από την εντοπιότητα, αλλά από κατηγορήματα που έρχονται γενικώς από το σύστημα των ιστορικών σπουδών: άνθρωποι χωρίς καμιά σχέση με την Α ή τη Β περιοχή ... ασχολούνται με τη μια ή την άλλη περιοχή, οδηγούμενοι όχι από ανάγκες εντοπιότητας, από ανάγκες τοπικής συνείδησης, αλλά από ιστοριογραφικές ανάγκες του τύπου ότι η τάδε περιοχή δεν έχει μελετηθεί

στο βαθμό όπου θα' πρεπε στον κάθε τομέα.... η τοπική ιστορία, όπως και κάθε ιστορία είναι υπόφορη στη στιγμή της».¹⁹

Ποια είναι η σχέση της τοπικής ιστορίας με τη γενική ιστορία;

Ολοένα και περισσότερο, εξάλλου, η διαχωριστική γραμμή τοπικού / μη τοπικού καθίσταται αυθαίρετη εφόσον όλοι οι τόποι υπάγονται με αυξανόμενη ένταση σε ένα ευρύτερο πλέγμα συναρτήσεων, πολύπλευρων αλληλεξαρτήσεων. Κανένας τόπος δεν υπάρχει ανεξάρτητα από άλλους ευρύτερους. Το τοπικό συσχετίζεται ολοένα και πιο έντονα άμεσα και με πολλαπλούς τρόπους με το υπερεθνικό.

Η τοπική ιστορία συνδέεται συνεπώς με τη γενική ιστορία: «το συγκεκριμένο πεδίο παρατήρησης, το τοπικό πεδίο, ενέχει στοιχεία καθολικής ιστορίας, μηχανισμούς οι οποίοι ισχύουν και σε άλλα σημεία παρατήρησης».²⁰

«Η σχέση της τοπικής ιστορίας με τη γενική διαμορφώνεται... ως μια σχέση του ατομικού απέναντι στο γενικό και αποτελεί μια σχέση αμοιβαία, αναγκαίων ανταλλαγών... ο ορίζοντας της γενικής ιστορίας, επαναδιατάσσεται στη βάση της παραμέτρου του ατομικού, της μικρής κλίμακας, της τοπικής ιστορίας. Η τοπική ιστορία ως ιστορία του ατομικού, του μοναδικού αποκτά αναγνωσιμότητα στο πλαίσιο της γενικότητας που την αφορά».²¹

Από την άλλη, η τοπική ιστορία, παρόλο που μπορεί να ασχολείται με ζητήματα που δεν εμπίπτουν στην άμεση εποπτεία του ερευνητή και παρά τις αναγωγές σε ευρύτερα πλαίσια, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο ειδικό, στο μερικό, μελετά συχνά την απόκλιση ανάμεσα στη γενική και την τοπική εξέλιξη.

Σχολιάστε την άποψη του ιστορικού Ρ. Ρομάνο: «κάθε μορφή ιστορίας μπορεί και οφείλει να είναι καθολική, σφαιρική –πράγμα το οποίο δεν σημαίνει ότι περιπίπτουμε στην αφέλεια να πιστεύουμε ότι κάθε ιστορία οφείλει να είναι μια παγκόσμια ιστορία- αλλά απλώς ότι κάθε ιστορία (τοπική, ιδιωτική, βιογραφική...) οφείλει να υπολογίζει ότι αυτή αποτελεί πάντοτε μέρος ενός ευρύτερου μηχανισμού...».²²

Συζητήστε την άποψη του ιστορικού Γ. Γιαννόπουλου: «Αν όμως το τοπικό ως μερικό εξαρτάται –τουλάχιστον ως ένα σημείο- από το όλο, στο οποίο ανήκει, όπως και από τα ευρύτερα [σύνολα στα οποία εντάσσεται], και στα πλαίσια του πρώτου [του όλου] και των άλλων [των ευρύτερων συνόλων] αναλύεται και εξηγείται, άλλο τόσο και το όλο, και τα ακόμη ευρύτερα, κατανοούνται και εξηγούνται με την ανάλυση των μερών. Κατά συνέπεια, η τοπική ιστορία,... μπορεί να χρησιμεύει και στην αποκάλυψη προβλημάτων που φωτίζουν τη γενική ιστορία».²³

Μπορεί κανείς να διερευνήσει την ιστορία μιας εκπαιδευτικής μονάδας σε μια επαρχιακή πόλη αγνοώντας την εκπαιδευτική πολιτική του κράτους; Μπορεί κανείς να μελετήσει την ιστορία μιας τοπικής επιχείρησης αγνοώντας το οικονομικό και τεχνικό πλαίσιο της εποχής;

Συζητήστε, για παράδειγμα: α. με ποιους τρόπους μπορεί να συνδέεται ένα χωριό της Ελλάδας με τόπους στις ΗΠΑ, β. το ζήτημα των μεταναστών και τις αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις που προκαλεί η μετανάστευση ανάμεσα στον τόπο καταγωγής και τον τόπο εγκατάστασης, γ. ποιοι είναι οι κοινοί μηχανισμοί που διέπουν την οικονομική ζωή στα περισσότερα μέρη του πλανήτη σήμερα, δ. το ρόλο των ΜΜΕ στη σύνδεση απομακρυσμένων σημείων της γης, ε. πώς η ανάλυση της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης σε μια περιοχή του λεγόμενου Τρίτου κόσμου σήμερα μπορεί να διαφωτίσει συνολικότερα προβλήματα της εποχής μας.

Η τοπική ιστορία στην Ελλάδα

Λόγω του σχετικά κλειστού χαρακτήρα τους και της μερικής αυτάρκειάς τους, οι μικρές τοπικές κοινωνίες της προβιομηχανικής εποχής ανέπτυξαν έντονο τοπικισμό. Η μελέτη της τοπικής ιστορίας έχει λοιπόν μακρά ιστορία. Ο τοπικισμός εμφανίζεται ωρύτερα από τον εθνικισμό.²⁴ Η παράδοση της ενασχόλησης των ανθρώπων με την ιστορία του τόπου τους είναι προγενέστερη της μελέτης της ιστορίας των εθνικών κρατών, της ευρωπαϊκής ή παγκόσμιας ιστορίας· στην Ευρώπη της νεότερης εποχής διαμορφώνεται κατά την περίοδο της Αναγέννησης.²⁵

Στη νεότερη ελληνική ιστοριογραφία η παράδοση ενασχόλησης με την τοπική ιστορία διαμορφώνεται κατά τα προεπαναστατικά χρόνια και εδραιώνεται κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821 συνδεδεμένη με τις τοπικές αντιπαλοότητες της εποχής και με τον έντονο τοπικισμό πολλών πρωταγωνιστών του Αγώνα και λογίων. Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, οι προσπάθειες κάθε περιφέρειας και πολλών αγωνιστών να υπερτονίσουν τη συμβολή τους στην Επανάσταση, να αναδείξουν τη μοναδικότητα και την υπεροχή του δικού τους τόπου απέναντι στους άλλους καθώς και η αγωνία να καταδειχθεί η συγγένεια των κατοίκων των διαφόρων περιοχών με ορθόδοξους ελληνόφωνους πληθυσμούς με τους αρχαίους Έλληνες οδήγησαν στη διαιώνιση της παράδοσης αυτής την ώρα ακριβώς που διαμορφωνόταν και η εθνική ιστοριογραφία.

Με τη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας και την πλατιά διάδοσή της κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, και στη συνέχεια, με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, η ιδέα της καθολικής πατρίδας και του έθνους κέρδισε έδαφος, χωρίς, ωστόσο, να προκαλέσει την εξαφάνιση του τοπικισμού.²⁶ Στο ελληνικό κράτος η εθνική ιστοριογραφία -με το συγκερασμό στοιχείων του Διαφωτισμού, του Κλασικισμού και του Ρομαντισμού- επεξεργάστηκε, βοηθούμενη από την αρχαιολογία και τη λαογραφία, μια αφήγηση του παρελθόντος και μια εικόνα της Ελλάδας που αναδείκνυαν τη διαχρονική και τη συγχρονική ενότητα του Ελληνισμού «για να προσφερθεί στο εσωτερικό ως όραμα και να

αντιταχθεί στις επικρίσεις... ξένων». ²⁷ Προσφιλέσ αντικείμενο μελέτης και των τριών αυτών επιστημονικών κλάδων αποτέλεσε λοιπόν η αρχαία κληρονομιά, «έτσι όπως αυτή μπορούσε να ανιχνευθεί μέσα από τις ανά τόπους αρχαιότητες» ή στις «επιβιώσεις» αρχαίων ηθών και εθίμων. ²⁸

Επειδή «η τοπική ιστοριογραφία βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση και αλληλεξάρτηση προς την εθνική ιστοριογραφία» ²⁹ και επειδή η ανάγκη τεκμηρίωσης της συνέχειας του «ελληνισμού» δεν αφορούσε μόνο τους σύγχρονους Έλληνες, αλλά και τις επιμέρους περιοχές, η τοπική ιστορία στην Ελλάδα προέβαλε εξαρχής το ιστορικό βάθος αποσιωπώντας τις ασυνέχειες. Αργότερα, με την πρόσκτηση των βόρειων επαρχιών, το ελληνικό κράτος, στην προσπάθειά του να απαλλαγεί από το οθωμανικό παρελθόν και να ομοιογενοποιήσει τους πληθυσμούς που ζούσαν στην επικράτειά του επιστράτευσε και πάλι την ιστορία. Έτσι κύριος λόγος συγγραφής πολλών τοπικών ιστορικών κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν η αντιμετώπιση της ξένης εθνικιστικής προπαγάνδας με την προσγραφή των βόρειων επαρχιών της χώρας στον κορμό της εθνικής ιστοριογραφίας. ³⁰ Τέλος, η τοπική ιστορία στην Ελλάδα υπήρξε γεγονοτολογική και εστίαζε στις ηγετικές ομάδες προβάλλοντας συστηματικά τα «άξια τέκνα» με επιτυχή σταδιοδρομία στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα, εντός ή εκτός των συνόρων της χώρας, θεωρώντας ότι η σταδιοδρομία τους γεμίζει τιμή τον τόπο. ³¹ Τα έργα πάντως αυτής της τοπικής ιστοριογραφίας διατηρούν την αξία τους όχι μόνο για τις πληροφορίες που διασώζουν, αλλά κυρίως γιατί αποτελούν μαρτυρίες για την ιστορία των ιδεών, των ιδεολογιών και των πνευματικών ζυμώσεων της εποχής τους. ³²

Σχολιάστε το στόχο που κινητοποιεί τον συγγραφέα μιας ιστορίας της Κοζάνης Π. Λιούφη το 1924 να γράψει το έργο του: «προς απόδειξιν της ελληνικωτάτης φύσεως, και αγνής εθνικής υποστάσεως των κατοίκων αυτής, ανέκαθεν την γλώσσαν, τα ήθη και την παιδείαν των προγόνων καλλιεργούντων». ³³

Αυτή η μορφή τοπικής ιστορίας παρήκμασε, χωρίς να εξαφανιστεί, μετά τη δεκαετία του 1960 χάρη στους σαρωτικούς διεθνείς μετασχηματισμούς, τις τεχνικές προόδους, την πύκνωση των επικοινωνιών, την ευκολία των μετακινήσεων και τις αλλαγές στην κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ζωή της Ελλάδας. Οι εξελίξεις στο χώρο της διεθνούς και της εγχώριας ιστοριογραφίας μετατόπισαν, εξάλλου, τα ενδιαφέροντα των ιστορικών προς νέα αντικείμενα έρευνας, νέες πηγές και νέες προσεγγίσεις. Οι ιστορικοί στράφηκαν προς τη διερεύνηση της οικονομικής, δημογραφικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας διαφόρων περιοχών και στη μελέτη της καθημερινής ζωής των αφανών κοινωνικών κατηγοριών. Η έμφαση που δόθηκε μεταπολεμικά στη μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών δομών, της καθημερινής ζωής, των νοοτροπιών -και των συνεπειών που παρουσιάζουν- έγινε αντικείμενο κριτικής κατά τις τελευταίες δεκαετίες

επειδή αγνοήθηκαν τα κοινωνικά υποκείμενα και η δράση τους, υποτιμήθηκε ο ρόλος της πολιτικής και των κυρίαρχων ομάδων καθώς και η έκταση των αλλαγών. Οι φόβοι πολλών ότι επίκειται η πολιτισμική ομοιογενοποίηση, οι αναζητήσεις συλλογικών ταυτοτήτων αλλά και η παράλληλη ανάκτηση εδάφους του ατομικού πλάι στο συλλογικό, η ταυτόχρονη δημιουργία υπερεθνικών πολιτικών και διοικητικών οντοτήτων και αποκεντρωμένων τοπικών αρχών, η θέληση για αυτο-οργάνωση διαφόρων επιμέρους ομάδων αποτελούν μερικούς από τους παράγοντες που οδηγούν σήμερα εκ νέου στη στροφή του ενδιαφέροντος προς την τοπική ιστορία.

Με ποιους τρόπους μπορούμε να προσεγγίσουμε την τοπική ιστορία;

Δύο είναι οι κύριοι τρόποι μελέτης της τοπικής ιστορίας: α. η θεματικά ολόπλευρη και συνολική προσέγγιση της ιστορίας ενός τόπου, η οποία λαμβάνει υπόψη της όλες τις παραμέτρους μιας τοπικής κοινωνίας στη διαπλοκή τους σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, β. η σε βάθος ανάλυση ενός συγκεκριμένου θέματος, η οποία αναδεικνύει τις περίπλοκες αλληλεξαρτήσεις του επί μέρους ζητήματος με τα άλλα μέρη και με το όλο. Για να επιτευχθούν αυτές οι προσεγγίσεις είναι απαραίτητο να έχουμε στη διάθεσή μας πηγές σχετικές με τον υπό μελέτη τόπο της αντίστοιχης περιόδου και για το συγκεκριμένο ζήτημα. Για αυτό το λόγο και η εργασία του εντοπισμού, της συγκέντρωσης και της ταξινόμησης ή καταγραφής των πηγών θεωρείται σημαντικό μέρος της εργασίας που καταλήγει στη συγγραφή μιας τοπικής ιστορίας. Η δημιουργία ενός τοπικού αρχείου, ο εντοπισμός και η απογραφή των υλικών καταλοίπων και των κτισμάτων που συνδέονται με τη βιοτεχνική ή βιομηχανική παραγωγή μιας περιοχής ή η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών είναι μερικοί από τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να συμβάλλουμε στη διερεύνηση της ιστορίας του συγκεκριμένου τόπου.

γ. Θεματικά πεδία της τοπικής ιστορίας

Σε αυτό το μέρος του φυλλαδίου παρατίθενται -εν είδει παραδειγμάτων- αποσπάσματα έργων ιστορικών ή κοινωνικών επιστημόνων. Έχουν ταξινομηθεί με βάση τα θεματικά πεδία της νεότερης και σύγχρονης –γενικής και τοπικής- ιστορίας έτσι ώστε να αναδεικνύονται τις διασυνδέσεις μεταξύ των πεδίων, αλλά και μεταξύ τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας ιστορίας. Στόχοι της παράθεσης και οργάνωσης των αποσπασμάτων είναι: να αποτελέσουν αφορμές για τη διατύπωση ερωτημάτων και για συζήτηση· να συμβάλλουν στην εξοικείωση με την ποικιλία των ζητημάτων που διερευνούν οι ιστορικοί· να βοηθήσουν στην κατανόηση της περιπλοκότητας των ανθρώπινων κοινωνιών και της πολλαπλότητας των παραγόντων που επηρεάζουν την πορεία τους στο χρόνο· να προκληθεί το ενδιαφέρον για την εκπόνηση ιστορικών μελετών σε εκπαιδευόμενους με διαφορετικές αναζητήσεις.

Ποια είναι τα θέματα με τα οποία ασχολείται η τοπική ιστορία;

Τα θεματικά πεδία της τοπικής ιστορίας δεν είναι περιορισμένα ούτε έχουν στεγανά μεταξύ τους. Η τοπική ιστορία μπορεί να διερευνήσει την ιστορία του τοπίου, την οικονομική, την τεχνική, τη δημογραφική, την κοινωνική, την πολιτική ή την πολιτισμική ζωή ενός τόπου σε όλες τους τις εκφάνσεις.

Εν είδει παραδείγματος μερικά πιο εξειδικευμένα θέματα με τα οποία μπορεί να ασχοληθεί η τοπική ιστορία είναι τα εξής:

1. ΤΟΠΙΟ:

Τι ονομάζουμε τοπίο και ποιο είναι το αντικείμενο μελέτης της ιστορίας του τοπίου;

«Κάθε τοπίο από τη στιγμή που δέχεται την ανθρώπινη επέμβαση οποιασδήποτε μορφής ή και τις συνέπειες της ανθρώπινης δραστηριότητας από την εγκατάσταση μιας ομάδας ανθρώπων έως τη διαμόρφωσή του, για να ανταποκριθεί στις ανάγκες που η ομάδα των εγκατεστημένων σ' αυτό ανθρώπων θεωρεί ότι μπορεί να ικανοποιήσει, είναι ταυτόχρονα φυσικό και ανθρωπογενές και έχει τη δική του ιστορία. Αντικείμενο αυτής της ιστορίας, της ιστορίας του τοπίου, είναι το ιστορικό τοπίο, το σύνολο των μεταβολών που υπέστη μέσα στο χρόνο το τοπίο, το σύνολο των άμεσων ή και έμμεσων ανθρώπινων παρεμβάσεων σ' αυτό και πηγές της τα ίχνη που άφησαν οι επεμβάσεις αυτές.»³⁴

«Αντικείμενο... διαπραγμάτευσης [της ιστορίας του τοπίου] είναι τα στοιχεία αυτά που επιτρέπουν την θεματική ή τη συνολική θεώρηση της ιστορίας των κοινωνιών που έδρασαν και διαμόρφωσαν το υπό εξέταση τοπίο στη μεγάλη ή στη μικρή χρονική διάρκεια. Κατ' αυτήν την έννοια, είναι εμφανές ότι η ιστορία του τοπίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την τοπική ιστορία. Το σχήμα,

η μορφή των αγροτεμαχίων, των δρόμων, των μονοπατιών που συνδέονται με την αγροτική εκμετάλλευση, η διάταξη των χωραφιών, δασών, λιβαδιών εντός των ορίων της ωφέλιμης έκτασης μιας κοινότητας... παραπέμπουν κατά τρόπο άμεσο στην κοινωνική ιστορία της περιοχής, καθόσον αποτελούν προϊόντα των διαμαχών και ισορροπιών που γνώρισαν οι ντόπιες κοινωνίες.»³⁵

Η ιστορία του τοπίου περιορίζεται στον αγροτικό χώρο;

Το βιομηχανικό και το αστικό τοπίο. Η βιομηχανική αρχαιολογία:

«Το βιομηχανικό τοπίο –το τοπίο της βιομηχανικής εποχής- νοείται εδώ με ευρύτατο περιεχόμενο: δεν είναι δηλαδή μόνο τα εργοστάσια με τις καμινάδες. Είναι ολόκληρη η όψη των νεώτερων οικισμών, τα λιμάνια και οι πυλώνες του ηλεκτρικού δικτύου, ακόμα και τμήματα του τοπίου της υπαίθρου: ένα δάσος φυτεμένο για εκμετάλλευση στη βιομηχανική εποχή έχει εντελώς διαφορετική όψη από το φυσικό δάσος... Επιπλέον, το βιομηχανικό τοπίο δεν νοείται με τρόπο στατικό: είναι ένα τοπίο που αναπλάθεται συνεχώς, γιατί ακριβώς η ταχύτατη εξέλιξη των τεχνικών είναι ένα από τα συστατικά στοιχεία της βιομηχανικής εποχής.

... Η συνεχής αναδιάταξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο χώρο αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βιομηχανικής εποχής. Γενικότερα, οι επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης στο χώρο είναι αναγνώσιμες όχι μόνο με τη θετική έννοια, δηλαδή τα ορατά σύμβολα της νέας εποχής, αλλά και με την αρνητική: ένας ερειπωμένος ανεμόμυλος... λέει τα ίδια πράγματα για τις αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και εμπορίας των βασικών αγαθών διατροφής που έφερε η βιομηχανική εποχή, όσα λέει και η θέα ενός ατμόμυλο στο κοντινό λιμάνι. Ας συμπληρωθεί εδώ ότι τα υλικά κατάλοιπα της βιομηχανικής ιστορίας στο χώρο –η συγκρότηση, με άλλα λόγια, του βιομηχανικού τοπίου- αποτελούν σήμερα αντικείμενο... της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Ο όρος αρχαιολογία παραπέμπει εδώ στη χρήση των υλικών καταλοίπων ως τεκμηρίων και στις μεθόδους, ακόμη και τις ανασκαφικές, της κλασικής αρχαιολογίας, και δεν έχει βέβαια σχέση με τη χρονική περίοδο που προσδιορίζει συνήθως ο όρος αυτός.»³⁶

Οι περιοχές που απαρτίζουν σήμερα την Ελλάδα γνώρισαν την πρωτοεκβιομηχάνιση κατά το 18^ο ιδίως αιώνα: «Με διαφορετικούς ρυθμούς και πυκνότητες κατά περιοχές, το φαινόμενο αυτό [της πρωτοεκβιομηχάνισης] παρατηρείται... και στις ελληνικές περιοχές, από τον 17^ο αιώνα και με ιδιαίτερη έμφαση από τα μέσα του επόμενου αιώνα και έπειτα, παρατηρείται η ανάπτυξη βιοτεχνικής δραστηριότητας στα αγροτικά νοικοκυριά, με στόχο την εμπορευματοποίηση και με σαφείς τάσεις τεχνικής-επαγγελματικής εξειδίκευσης.»³⁷

Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα. Το παράδειγμα της Ερμούπολης:

«Αν πάρουμε τις Κυκλάδες ως γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα, η σημαντικότερη αλλαγή που επέρχεται στη φυσιογνωμία τους με την έναρξη της βιομη-

χανικής εποχής, τον 19^ο αιώνα, είναι η δημιουργία μιας πόλης στο πλαίσιο του νησιωτικού συμπλέγματος, της Ερμούπολης. Η πόλη αυτή... [σχηματίστηκε] όταν συνέρρευσαν εκεί πρόσφυγες... ιδίως από τη Χίο μετά το 1822... οφείλει την ταχύτατη άνθισή της στις πρώτες δεκαετίες της ζωής της... [στη] ραγδαία ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης στην ευρύτερη περιοχή... Η Ερμούπολη γίνεται ένα κομβικό σημείο αυτών των ανταλλαγών, ένας διαμετακομιστικός σταθμός... Την εμπορική ανάπτυξη της Ερμούπολης συνόδευσε εξ αρχής και η ανάπτυξη της βιοτεχνίας... ένα πλήθος από ξερριζωμένους ανθρώπους... εξασφάλισαν στην πόλη αξιόλογο εργατικό δυναμικό... Η μετάβαση αυτή από τη βιοτεχνία στη βιομηχανία έγινε σταδιακά... άλλοτε με την εκμηχάνιση παλαιότερων εγκαταστάσεων και άλλοτε με μαρασμό ή και καταστροφή παλαιών κλάδων και ίδρυση νέων. Σταθμοί στην είσοδο της Ερμούπολης στη βιομηχανική εποχή ήταν η εγκατάσταση των πρώτων ατμομηχανών στα μεγαλύτερα βυρσοδεψεία από το 1857... και η ίδρυση του μηχανουργείου της πρώτης ελληνικής ατμοπλοΐας (1860)... Στην αυγή του 20ού αιώνα, η Ερμούπολη ήταν πλέον μια αποκλειστικά βιομηχανική πόλη... Στο μεταξύ η πόλη είχε υποστεί αλλεπάλληλες αλλαγές... Με την εκβιομηχάνιση και την επέκταση της πόλης, το ναυπηγείο μετατοπίστηκε..., ενώ τα βυρσοδεψεία εξορίστηκαν στο ακρότατο σημείο της νέας βιομηχανικής ζώνης... Η Ερμούπολη είναι σήμερα ολόκληρη ένα μνημείο της βιομηχανικής ιστορίας της Ελλάδας...»³⁸

Πολιτική για την ανάπτυξη των πόλεων:

«[Στην Αθήνα του Μεσοπολέμου] εξαιρετικά δημοφιλή είναι επίσης τα σχέδια για εγκιβωτισμό ή κάλυψη χειμάρρων και ποταμών, που έχουν αφεθεί να συγκεντρώνουν τα λύματα της πόλης και έχουν μετατραπεί σε σκουπιδότοπους, άθλιους όσο και επικίνδυνους για την υγεία των κατοίκων. Χωρίς πολλές συζητήσεις αποφασίζεται και εκτελείται άμεσα, ή πολύ αργότερα, η εγκατάσταση μεγάλων αποχετευτικών αγωγών, η κάλυψη και η μετατροπή τους σε αυτοκινητόδρομους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα η εξαφάνιση του Ιλισού από το αθηναϊκό τοπίο, όπως και πολλών ποταμών και χειμάρρων στη Θεσσαλονίκη, την Κομοτηνή, τη Δράμα και αλλού.»³⁹

«Η οριζόντια ιδιοκτησία ή ιδιοκτησία κατ' ορόφους... υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση για την παραγωγή των νέων μορφών δόμησης και την 'πύκνωση' των ελληνικών οικισμών... Η οριζόντια ιδιοκτησία θεσπίζεται... το 1927... Στην εισηγητική έκθεση προς τη Βουλή, ο υπουργός Δικαιοσύνης προέβαλε ως λόγους υπερψήφησης του νόμου τις μειωμένες δαπάνες για κατοικία, τις δυνατότητες που προσφέρει η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος (μπετόν), καθώς και... την 'ωφέλεια των Δήμων που θα προκύψει από τη δυνατότητα συγκατοίκησης στον ίδιο χώρο πολλών οικογενειών, γεγονός που συνεπάγεται σε κλίμακα πόλης, την μείωση των εξόδων για συντήρηση οδών, δικτύων ύδρευσης και φωτισμού.»⁴⁰

Μπορεί ένα τοπίο να χρησιμοποιηθεί ως ιστορικό τεκμήριο;

«Η τελευταία χρονικά φάση της ανθρώπινης δραστηριότητας σε μία γεωγραφική ενότητα φέρει σε λειτουργική ή λανθάνουσα μορφή στοιχεία από τις προγενέστερες φάσεις κατοίκησης και αξιοποίησης αυτής της γεωγραφικής ενότητας. Υπό την έννοια αυτή, η σύγχρονη μορφή ενός τοπίου συμβάλλει σημαντικά στην έρευνα των παρωχημένων μορφών οργάνωσής του.

Για την ιστορική σύνθεση, πέραν των υλικών, αρχαιολογικών, βιομηχανικών καταλοίπων, τα ίδια τα σχήματα, οι μορφές, οι διάφορες συστηματικές ή μη διαμορφώσεις που εντοπίζονται στο τοπίο, αποτελούν ίχνη του ανθρώπου πάνω στη φύση. Όλα αυτά είναι μάρτυρες του ιστορικού γίνεσθαι...»⁴¹

Αισθητικές προτιμήσεις:

«Στη δεκαετία του 1920 ο νεοκλασικισμός διανύει την τελευταία του φάση. Εξακολουθεί βέβαια να συγκεντρώνει την προτίμηση της πολιτικής εξουσίας και της οικονομικής ελίτ, σε επίπεδο επίσημης αρχιτεκτονικής ή στα κτίρια που προέρχονται από πρωτοβουλίες ευεργετών... Τα νέα ρεύματα, κυρίως το μοντέρνο κίνημα, θα εισβάλουν σταδιακά, ... στις αναζητήσεις των αρχιτεκτόνων, κυρίως δε αυτών που γοητεύονται από το μοντέρνο κίνημα στα μεσοπολεμικά χρόνια, η πολυκατοικία προσφέρει τη δυνατότητα για την εφαρμογή νέων ιδεών...»⁴²

Το τοπίο έχει και άλλες διαστάσεις πέρα από τις πραγματικές;

«Το τοπίο και η ιστορία του δεν υπάρχουν μόνο στις αντικειμενικές τους διαστάσεις. Ένα τοπίο μπορεί να είναι πραγματικό ή φαντασικό, μπορεί να είναι και τα δύο μαζί...

Παρόμοια ανθρωπογενή ή φυσικά τοπία διαφοροποιούνται μεταξύ τους εξαιτίας μιας ιδιαίτερης φόρτισης, πραγματικής, συγκινησιακής, αληθινής ή ψεύτικης που αποκτά η φήμη τους. Είναι γνωστή η ιδιαίτερη θέση που κατέχει τις τελευταίες δεκαετίες η Μύκονος έναντι των άλλων Κυκλάδων: η δημιουργία ενός μύθου ήταν αρκετή για να την διαφοροποιήσει από τα γειτονικά νησιά, από τα οποία δεν διαφέρει ή δεν διέφερε σε οποιοδήποτε επίπεδο σύγκρισης... Κατ' επέκταση η έρευνα της ιστορίας ενός τοπίου είναι ταυτόχρονα και έρευνα της πρόσληψής του από τους κατά καιρούς χρήστες του ή περιηγητές του.... δεν μπορεί να εννοηθεί παρατηρητής ο οποίος λειτουργεί, προσλαμβάνει και στη συνέχεια εκφράζει, στερημένος, ανεξάρτητος από οποιοδήποτε κεφάλαιο, από οποιοδήποτε παρελθόν. Η διαδικασία της πρόσληψης δεν είναι νοητή παρά μόνο στα πλαίσια κάποιου πολιτισμικού πεδίου, που ωθεί τον παρατηρητή στο να κυττάξει και να προσλάβει τον περιβάλλοντα χώρο του. Ακόμα ειδικότερα, οι κώδικες που ρυθμίζουν τη διαδικασία της πρόσληψης προσφέρουν ή επιβάλλουν στο υποκείμενο/παρατηρητή τους πόλους έλξης του ενδιαφέροντός του.»⁴³

«ο κοινωνικός άνθρωπος... φθάνει μερικές φορές στην άρνηση του πραγματικού τοπίου και στη δημιουργία της εικόνας ενός τοπίου ανύπαρκτου και στερεότυπου. Αλλά η άρνηση δεν γίνεται ποτέ στην ατομική κλίμακα, αλλά πάντα στην ομαδική, και βρίσκει την πιο προφανή της έκφραση στο καλλιτεχνικό τοπίο... Η έκφραση [του ζωγράφου] πρέπει να μείνει –και μένει πράγματι αρκετά συχνά– απόλυτα ελεύθερη. Αλλά συχνά προκύπτει αυτή η ελευθερία να υπάρχει ως προς τη φυσική πραγματικότητα, και όχι ως προς ένα ‘κοινωνικό’ σχήμα που επιβάλλεται στο ζωγράφο μέσα από χίλιους δρόμους...

Με το ίδιο σκεπτικό πρέπει να αντιμετωπιστεί η δημιουργία ενός κάποιου τροπικού τοπίου, όπως αυτό μας παρουσιάζεται από τον κινηματογράφο... Σ’ αυτά τα ψεύτικα τοπία, η πραγματική αναπαράσταση παραχωρεί τη θέση της σε μια συμβολική αναπαράσταση, με αρκετά αμφίβολες αξίες... Αλλά πρόκειται για σύμβολα που μεταμορφώνονται αρκετά γρήγορα σε στερεότυπα –το απλό γεγονός ότι προφέρουμε τις λέξεις: Ηνωμένες Πολιτείες, φέρνει στο νου τοπία με ουρανοξύστες· Παρίσι, είναι ο πύργος του Άιφελ· Ρώμη, το Κολοσσαίο.»⁴⁴

Το ζήτημα των τοπωνυμίων στην Ελλάδα

«Ένα τοπωνύμιο ή μικροτοπωνύμιο μπορεί να αποτελεί τη μοναδική μαρτυρία ενός δεδομένου που είτε δεν υπάρχει πια, είτε έχει πάψει να είναι ορατό και αναγνωρίσιμο... μπορεί να μας ερμηνεύσει τα ελάχιστα ερείπια ενός κτίσματος, υποδεικνύοντας την ύπαρξη στο σημείο εκείνο μιας εκκλησίας, να μας επισημάνει την ύπαρξη άλλοτε ενός λόφου ή ενός πηγαδιού..., να μας οδηγήσει στην ανακάλυψη ενός ξεχασμένου ορυχείου ή ναυπηγείου, να μας θυμίσει το πέρασμα μιας οικογένειας που το επώνυμό της σήμερα δεν επιβιώνει, ή και μιας ολόκληρης ομάδας πληθυσμού που στη συνέχεια ενσωματώθηκε στους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής... [υπάρχει και] μια σειρά τοπωνυμίων που το βασικό τους ενδιαφέρον δεν βρίσκεται τόσο στη σημασία τους αλλά στη γλώσσα που εκφέρονται. Στην περίπτωση των Κυκλάδων εντοπίζονται κυρίως τέτοια τοπωνύμια λατινοϊταλικής προέλευσης...και ορισμένα αρβανίτικα...

Παρά το γεγονός ότι τα τοπωνύμια θεωρούνται... πολύτιμη πηγή ιστορικών και άλλων πληροφοριών, εντούτοις είναι γεγονός, τουλάχιστον για ορισμένες περιφέρειες της Ελλάδας, ότι αν ένας ανύποπτος αναγνώστης συγκρίνει τον κατάλογο των οικισμών τους του περασμένου αιώνα με τον αντίστοιχο σημερινό, πιθανόν να νομίσει ότι δεν πρόκειται για την ίδια περιοχή. Πράγματι, επί συνόλου 11.000 περίπου οικισμών της Ελλάδας, οι 3.400 έχουν μετονομαστεί, και μιλάμε μόνον για το διάστημα 1912-1961 για το οποίο διαθέτουμε επεξεργασμένα συνολικά στοιχεία. Πρόκειται δηλαδή για το 31% του συνόλου...

Η απλή παράθεση του ποσοστού αυτού –όπως άλλωστε η επίκληση κάθε μέσου όρου- αποπροσανατολίζει βέβαια τον αναγνώστη, αν δεν συνοδεύεται από την

επισημάνση ότι η κατανομή του δεν είναι ισομερής σε όλη την επικράτεια. Γενικεύοντας, μπορούμε να πούμε πως πυκνώνει περισσότερο στο βορρά απ' ότι στο Νότο, και περισσότερο στα ηπειρωτικά απ' ότι στα παράλια. Αυτή η διαφορά Βορρά-Νότου θα μπορούσε να ερμηνευθεί, σε μια πρώτη προσέγγιση, ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας ενσωμάτωσης των διαφόρων περιφερειών στο Ελληνικό κράτος, από το Νότο προς το Βορρά. Η ενσωμάτωση αυτή ολοκληρώθηκε στον αιώνα μας και συνεπώς δικαιολογεί την υψηλή πυκνότητα των μετονομασιών στις βορειότερες περιοχές κατά το διάστημα ακριβώς για το οποίο κυρίως έχουμε επεξεργασμένα στοιχεία, δηλαδή μετά το 1912. Οι ανταλλαγές πληθυσμών με τη Βουλγαρία και την Τουρκία στο διάστημα 1919-1923, ανταλλαγές που ήταν φυσικό να προκαλέσουν μετονομασίες, αφορούν επίσης κατά κύριο λόγο αυτές τις περιοχές.

Όλα αυτά είναι σημαντικά, δεν αρκούν ωστόσο για να ερμηνεύσουν το γεγονός ότι, 80 χρόνια μετά την απελευθέρωση της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, υπήρχαν ακόμη εκεί 1120 οικισμοί που κρίθηκαν μετονομαστέοι. Στο σημείο αυτό προτείνω δύο συμπληρωματικές ερμηνείες. Κατ' αρχήν το εθνικό ζήτημα, άρρηκτα συνδεδεμένο με το φαινόμενο των μετονομασιών, δεν ετίθετο το 1832 υπό τους όρους που ετίθετο το 1912. Δεύτερον, ο διοικητικός χάρτης της χώρας κατά την πρώτη περίοδο (1832-1912) είχε ως μικρότερες ψηφίδες τους Δήμους παλαιού τύπου, που έφεραν τα κλασικιστικά ονόματα με τα οποία τους βάπτισε η ρομαντική οθωνική γραφειοκρατία. Η διοικητική μεταρρύθμιση του 1912, με την οποία καταργήθηκαν οι Δήμοι και συγκροτήθηκαν οι σύγχρονες Κοινότητες, έφερε στην επιφάνεια ένα ολόκληρο μωσαϊκό 'αλλόκοτων' τοπωνυμίων, έως τότε κρυμμένων υπό το νομικό πέπλο των άλλοτε Δήμων...»⁴⁵

Οι περίπλοκες σχέσεις μεταξύ τουρισμού και τοπίου:

Σχολιάστε την παρακάτω πηγή του 1934:

«...προ πολλών μηνών, αναφερόμενοι εις την ολοένα προαγομένην από τινών ετών παραθεριστικήν κίνησιν της νήσου μας, είχαμεν εκφράσει ένα φόβο. Τον φόβον μήπως, από τας προσπαθείας ιδιωτικής πρωτοβουλίας, τας άνευ προδιαγεγραμμένου σχεδίου και προχείρους προσπαθείας δια να επαρκέση ο τόπος εις την εξυπηρέτησιν της προσοδοφόρου αυτής κινήσεως, διαταραχθή συν τω χρόνω ανεπανορθώτως ο ρυθμός της ζωής των εντοπίων, αλλοιωθούν δε εξ αυτού και οι παράγοντες της αισθητικής αξίας του θαλασσοχωρίου...»⁴⁶ Εντοπίστε τις απαρχές του τουρισμού στην Ελλάδα, και ειδικότερα το ξεχωριστό στοιχείο του κάθε τόπου με το οποίο συνήθως συνδυαζόταν, πριν επικρατήσουν ο ήλιος και η θάλασσα ως κυρίαρχα κριτήρια μεταπολεμικά.

Τοπίο και σύνορα:**Σχολιάστε τη σχέση του τοπίου με τα σύνορα βασιζόμενοι στο παρακάτω κείμενο:**

«Ένας άλλος τομέας όπου η αλληλεπίδραση κοινωνικής δομής και τοπίου φαίνεται με πολύ καθαρό τρόπο, μπορεί να μας αποκαλυφθεί μέσω του προβλήματος του συνόρου... [Στο Περού μετά την ισπανική κατάκτηση] νομίζω ότι οι παραδοσιακές καλλιέργειες... παρέμειναν επικρατέστερες. Παρ' όλα αυτά, το τοπίο άλλαξε. Άλλαξε γιατί είναι και η δομή του συστήματος παραγωγής και γαιοκτησίας που άλλαξε. Η καλλιέργεια του ίδιου προϊόντος σε μια ινδιάνικη κοινότητα και σε μια μεγάλη ιδιοκτησία ισπανικού τύπου δεν δίνει το ίδιο τοπίο: χίλια πράγματα αλλάζουν, από το οδικό ως το αρδευτικό δίκτυο. Άλλες τροποποιήσεις εντοπίζονται στην αλλαγή του τύπου κατοικίας ή στις διαστάσεις... των προηγούμενων πληθυσμιακών κέντρων.»⁴⁷

Σκεφθείτε πώς επηρέασε το τοπίο των Δωδεκανήσων η προσάρτησή τους στην Ελλάδα.

- Ποια είναι τα μνημεία, τα ηρώα, οι ανδριάντες της περιοχής σας; Πότε δημιουργήθηκαν, ποιος πήρε την απόφαση κλπ;
- Ποια είδη μουσείων υπάρχουν στην περιοχή σας; Πότε δημιουργήθηκαν, ποιος πήρε την απόφαση, ποιος χρηματοδότησε την ανέγερσή τους, ποιοι εργάζονται σε αυτά, ποιοι τα επισκέπτονται κλπ;

2. ΤΕΧΝΙΚΗ:**Οι επιπτώσεις των αλλαγών της τεχνικής στο τοπίο, την παραγωγή, την κοινωνική οργάνωση και την καθημερινότητα:**

«Το ανθρωπογενές τοπίο, κατεξοχήν υλικό προϊόν της ανθρώπινης ιστορίας, δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τη γνώση των τεχνικών δυνατοτήτων που ρυθμίζουν, σε κάθε εποχή, τις επεμβάσεις του ανθρώπου στη φύση.»⁴⁸

«Η ιστορία των τεχνικών... είναι [και] πολιτισμική. Αναδεικνύει τους δεσμούς οι οποίοι... συνδέουν την τεχνική με τις κοινωνικές πρακτικές, την τεχνογνωσία με τις τέχνες, τις καινοτομίες με τους τρόπους ζωής κ.λπ. Στην ιστορία αυτή θα αναζητήσουμε τις καταβολές του δυτικού τεχνικού πολιτισμού, ακόμη και σε κοινωνίες και χώρες πολύ μακρινές, ακριβώς για να συσχετίσουμε στάσεις ζωής και τρόπους σκέψης που μερικές φορές είναι εντυπωσιακά συγγενικοί. Όπως ακριβώς τα εργαλεία επικοινωνίας που διαθέτουμε σήμερα μας φέρνουν καθημερινά σε επαφή με ολόκληρο τον πλανήτη, και όπως δεν μπορούμε να καταλάβουμε τον 20ό αιώνα χωρίς να περάσουμε από τις Ηνωμένες Πολιτείες,

έτσι και η Αναγέννηση δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς να περάσουμε από το Ισλάμ.»⁴⁹

«Η πρόοδος της τεχνολογίας και η κατασκευή των μηχανών εσωτερικής καύσης δρουν καταλυτικά στη γεωργία... Άμεση επίδραση στο γεωργικό τομέα έχει η εισαγωγή στην παραγωγή των γεωργικών μηχανημάτων, των χημικών λιπασμάτων, των φυτοφαρμάκων και των βελτιωμένων σπόρων... Τέλος, σημαντικός είναι ο ρόλος της αλλαγής του καταναλωτικού προτύπου... η αντικατάσταση του ελαιόλαδου από τα σπορέλαια, των ξηρών καρπών από τα προϊόντα της εκμηχανισμένης γεωργίας (τσιπς, γαριδάκια κ.λπ.), οδηγούν στην εγκατάλειψη τις γεωργικές γαίες οριακής παραγωγής...»⁵⁰

Συζητήστε τις αλλαγές στον τρόπο της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής στην ελληνική ύπαιθρο που οφείλονται στον εκσυγχρονισμό της τεχνολογίας κατά τη μεταπολεμική εποχή.

Παραδείγματα τεχνικών μεταβολών:

«Ο ξύλινος μηχανισμός του ανεμόμυλου κατασκευαζόταν από ειδικευμένους μαραγκούς και εφαρμόζει έναν από τους πιο διαδεδομένους και παλαιούς μηχανισμούς μετάδοσης της κίνησης... Η εγκατάσταση ενός νερόμυλου προϋποθέτει σημαντικές επεμβάσεις στο χώρο, με την κατασκευή φραγμάτων (νεροκράτες), χτιστών αυλάκων και δεξαμενών για τη διοχέτευση του νερού και τη διαμόρφωση της υδατόπτωσης σε κάθε μύλο... Ο μύλος υπήρξε η πρώτη μηχανοκίνητη παραγωγική μονάδα: όλες οι φάσεις της εργασίας... είχαν εκμηχανιστεί από το τέλος του 18^{ου} αιώνα.»⁵¹

«Ο ηλεκτρισμός όμως προκάλεσε ριζική αλλαγή στην κατανομή της ενέργειας, στην αυγή του 20ού αιώνα... με την εμφάνιση των δικτύων διανομής ηλεκτρικού ρεύματος, ολόκληρο το τεχνικό σύστημα του αιώνα μας τροποποιήθηκε δραστικά. Τα δίκτυα, ένα από τα προεξάρχοντα στοιχεία του σύγχρονου τεχνικού συστήματος, γεννήθηκαν με τον ηλεκτρισμό και έχουν σε τέτοιο βαθμό διαδοθεί σήμερα, ώστε ο άνθρωπος έχει χάσει μεγάλο μέρος της ανεξαρτησίας του... είναι στενά εξαρτημένος από τα δίκτυα ενέργειας και επικοινωνιών... Στις αρχικές ανάγκες για φωτισμό προστέθηκε η ζήτηση ηλεκτρικής ενέργειας για κίνηση, και έπειτα για θέρμανση, για να φτάσουμε στη σημερινή τάση για εξηλεκτισμό των πάντων στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.»⁵²

- Ποιες είναι οι αλλαγές στον τομέα της ενέργειας κατά τον 20ό αιώνα και ποιες οι επιπτώσεις τους στην καθημερινότητα των Ελλήνων και στην ύπαιθρο και στις πόλεις.

Χρονολογήστε την εισαγωγή των αλλαγών στον αστικό και τον αγροτικό χώρο.

Η χρήση νέων τεχνικών στην καθημερινή ζωή:

«Με μια καθυστέρηση μερικών δεκαετιών, και αργότερα μόνο μερικών ετών σε σύγκριση με τις εξελίξεις στα συστήματα παραγωγής, η καθημερινή ζωή των Δυτικών άλλαξε επίσης ριζικά με την εισαγωγή των νέων τεχνικών. Η εκμηχάνιση του 19^{ου} αιώνα δεν είχε πραγματικό αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή παρά μόνο στη διάρκεια του 20ού. Πρώτα εισήχθησαν στο σπίτι πολλά τεχνικά αντικείμενα που κατασκευάζονταν μαζικά: μαγειρικά σκεύη, ρούχα, έπιπλα. Στις αρχές του αιώνα, ο ηλεκτρισμός έδωσε φωτισμό στο μεγαλύτερο τμήμα των κατοικιών της πόλης, πολύ αργότερα όμως ήρθαν οι ηλεκτρικές συσκευές για να αναδιοργανώσουν τη ζωή του νοικοκυριού, ιδίως με την εισαγωγή του πλυντηρίου: ξεχνάμε συχνά πόσες ώρες γυναικείας εργασίας εξοικονόμησε η μηχανή αυτή, που σήμερα μας είναι τόσο οικεία. Αφετηρία των οικιακών ηλεκτρικών συσκευών, το πλυντήριο ρούχων είναι ταυτοχρόνως και η απόληξη της εισαγωγής των δικτύων στην οικιακή ζωή. Καθώς προϋποθέτει σύνδεση με το νερό, το φωτάεριο και το ηλεκτρικό...»⁵³

- Ποιες αλλαγές επέφερε η εισαγωγή ηλεκτρικών συσκευών στο σπίτι στην εργασία των γυναικών, στην καθημερινότητά τους συνολικότερα και πώς επέδρασε στις σχέσεις των δύο φύλων.

Ποιες είναι οι πιο σημαντικές τομές στην εξέλιξη των τεχνικών;

«Η εξέλιξη των επικοινωνιών... μπορεί να αναλυθεί σε δύο στάδια. Το πρώτο είναι το στάδιο των 'υλικών' μεταφορών, που σημαδεύεται από την εκπληκτική ανάπτυξη των σιδηροδρόμων τον 19^ο αιώνα, ενώ το δεύτερο αφορά τις μεταφορές πληροφορίας, και άνοιξε τον δρόμο στον πολιτισμό του τέλους του 20ού αιώνα...»⁵⁴

«η αλλαγή που ζούμε σήμερα διαφέρει από τις άλλες βαθιές αλλαγές που συντάραξαν τον πολιτισμό μας, όπως στη νεολιθική εποχή ή στη βιομηχανική επανάσταση. Ασφαλώς η εν λόγω αλλαγή επηρεάζει και πάλι άμεσα την καθημερινή μας ζωή, αλλά τα νέα εργαλεία που μας προσφέρει δεν αποτελούν πλέον προέκταση μόνον των χεριών, των ποδιών και των μυών μας. Αποτελούν προέκταση των αισθήσεων, των οργάνων επικοινωνίας και, ως ένα βαθμό, του εγκεφάλου μας.»⁵⁵

- Ποιες είναι οι επιπτώσεις της ανάπτυξης των επικοινωνιών στις παραδοσιακές τεχνικές ή στους παραδοσιακούς τομείς όπως η γεωργία, στην καθημερινή ζωή και στη διαμόρφωση της πόλης σας, στις μετατοπίσεις του πληθυσμού της κλπ.

Εντοπίστε τις παλαιότερες γνωστές τεχνικές σχολές στην πόλη σας και συζητήστε τη σημασία της τεχνικής εκπαίδευσης.

- Πότε διαδόθηκε η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στις επιχειρήσεις και στις οικίες στον τόπο που μελετάτε και ποιες είναι οι μεταβολές στην καθημερινή ζωή και στον τρόπο εργασίας που επέφερε;

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ:

Τι μελετά η οικονομική ιστορία;

«Ως αντικείμενο της οικονομικής ιστορίας θεωρώ την ανάλυση της δομής και επίδοσης των οικονομιών μέσα στο χρόνο. Λέγοντας 'επίδοση', εννοώ... για παράδειγμα, το μέγεθος της παραγωγής, την κατανομή του κόστους και οφέλους ή τη σταθερότητα της παραγωγής. Κατά την ανάλυση της επίδοσης, κύρια έμφαση δίνεται στη συνολική παραγωγή, στην κατά κεφαλήν παραγωγή και στη διανομή του εισοδήματος της κοινωνίας. Με τον όρο 'δομή' εννοώ εκείνα τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας που θεωρούμε ως τους βασικούς καθοριστικούς παράγοντες της επίδοσης της οικονομίας. Εδώ συμπεριλαμβάνω τους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς, την τεχνολογία, τα δημογραφικά δεδομένα και την ιδεολογία μιας κοινωνίας.»⁵⁶

Διασυνδέσεις τοπικής και διεθνούς οικονομίας:

«Σε μια πρώτη φάση η αύξηση της ζήτησης [της σταφίδας] οφειλόταν στους παραδοσιακούς καταναλωτές του προϊόντος, την Αγγλία και δευτερευόντως την Αυστροουγγαρία. Στη βόρεια Πελοπόννησο, όπου κυρίως εντοπιζόταν η παραγωγή του προϊόντος, οι καλλιεργούμενες με σταφίδα εκτάσεις διπλασιάστηκαν, και ανάλογη υπήρξε η αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών. Το 1878, το ελληνικό κράτος είχε να προσφέρει ένα μόνο προϊόν στη διεθνή αγορά, τη σταφίδα, που αντιπροσώπευε το 80% του συνόλου των εξαγωγών.

Ένα συγκυριακό γεγονός, η ασθένεια της φυλλοξήρας που έπληξε τα γαλλικά αμπέλια μετά το 1870 καταστρέφοντας την παραγωγή, αύξησε ακόμα περισσότερο τη ζήτηση... οι καλλιεργούμενες με σταφίδα εκτάσεις στην Ελλάδα σχεδόν διπλασιάστηκαν.

Όταν χάρη στη μεταφύτευση κλημάτων από την Καλιφόρνια η γαλλική παραγωγή ανέκαμψε,... η σταφίδα γνώρισε μια κλασική κρίση υπερπαραγωγής... Όσον αφορά τους αγρότες της βόρειας Πελοποννήσου, επρόκειτο για μια κρίση προσδοκιών. Μια ολόκληρη γενιά από το 1865 και ύστερα, είχε συνηθίσει στην ιδέα ότι θα μπορούσε να αυξήσει το εισόδημά της αυξάνοντας απλώς τις φυτείες που καλλιεργούσε. Εκείνοι που φύτευσαν σταφίδα γύρω στο 1885, ήταν οι πρώτοι που ήρθαν σε επαφή με την οδυνηρή πραγματικότητα μιας αγοράς, που δεν ήταν δυνατό να αυξάνεται απεριόριστα... Όταν η χρυσή εποχή της σταφίδας τελείωσε, το τοπίο στις περιοχές που είχε επικρατήσει ήταν τελείως διαφορετικό από ό,τι

30 χρόνια πριν. Η σημαντικότερη μεταβολή, πέρα από την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης, ήταν η σύνδεση της αγροτικής εκμετάλλευσης με την αγορά και ο συνακόλουθος εκχρηματισμός της... η εισαγωγή του χρήματος εμφανίζει ένα νέο πρόσωπο επί σκηνής, τον έμπορο, που αναλαμβάνει να συνδέσει τον άμεσο παραγωγό με την απρόσωπη εξωτερική αγορά.»⁵⁷

«Από τις ναυτιλιακές κοινότητες του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους ξεκίνησαν δεκάδες οικογένειες οι οποίες έβγαλαν εφοπλιστές, πλοiάρχους, μηχανικούς και πληρώματα που δούλεψαν σε ιστιοφόρα και ατμόπλοια. Αυτός ο στόλος που αναπτύχθηκε πέρα από τα χωρικά ύδατα και τα λιμάνια του σύγχρονου ελληνικού κράτους, στηρίχτηκε σε εμπορικά και ναυτιλιακά δίκτυα των Ελλήνων της Διασποράς που εδραιώθηκαν στο χώρο της Μεσογείου το 19^ο αιώνα. Οι χιώτικες οικογένειες των Ράλλη, Ροδοκανάκη... στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αντικαταστάθηκαν από τους Κεφαλλονίτες Βαλλιάνους, Ιθακήσιους Θεοφιλάτους και Σταθάτους, καθώς και τους Ανδριώτες Εμπειρικούς... Είναι σαφές ότι πέρα από δήθεν πατριωτικά αισθήματα ή τοπικιστικούς υπολογισμούς, ο Χιώτης, ο Ανδριώτης ή ο Κεφαλλονίτης προτιμούσε ένας συμπατριώτης του να αντιπροσωπεύει τα συμφέροντά του στο μακρινό Λονδίνο, διότι η ολιγάριθμη αλλά καθ' όλα γνωστή κοινωνία του νησιού αποτελούσε την ασφαλιστική δικλείδα στον παράγοντα εμπιστοσύνη.»⁵⁸

Συζητήστε τους ποικίλους τρόπους διασύνδεσης της τοπικής, της εθνικής και της παγκόσμιας οικονομίας στη σημερινή εποχή και το ζήτημα της μειωμένης δυνατότητας των κρατών να χαράζουν αυτόνομα οικονομικές πολιτικές.

Πόλεμος, πολιτική και οικονομία:

«Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η Μικρασιατική εκστρατεία με την καταστροφή που ακολούθησε, είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη αλλαγή του αγροτικού τοπίου: το έδαφος του ελληνικού κράτους επεκτάθηκε στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη δυτική Θράκη και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Συγχρόνως 500.000 Μουσουλμάνοι και 100.000 Βούλγαροι εγκατέλειψαν τη χώρα, ενώ έμπαινε επιτακτικά το ζήτημα της αποκατάστασης των 1.200.000 Ελλήνων προσφύγων.

... η κυβέρνηση του Βενιζέλου είχε κηρύξει το 1917 από τη Θεσσαλονίκη την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Οι διακηρύξεις αυτές,... άρχισαν να γίνονται πράξη αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή... Μέχρι το 1931 είχαν απαλλοτριωθεί συνολικά 1.623 μεγάλες ιδιοκτησίες...

Το μέγεθος των ανακατατάξεων που επέφεραν οι παραπάνω αλλαγές γίνεται φανερό και μόνο από το γεγονός ότι το 1928 από τους 700.000 αγρότες οι 260.000 (σχεδόν το 40%) ήταν νέοι ιδιοκτήτες, πρώην ακτήμονες ή πρόσφυγες.»⁵⁹

«Το 54% των προσφύγων εγκαταστάθηκε σε αγροτικές περιοχές κυρίως της

Μακεδονίας και της Θράκης όπου υπήρχαν διαθέσιμες γαίες (τσιφλίκια, ανταλλάξιμες περιουσίες μουσουλμάνων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα κλπ.). Το υπόλοιπο μέρος εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης»⁶⁰

«Με εξαίρεση την ταπητουργία, οι πρόσφυγες βιομήχανοι και βιοτέχνες δεν εισήγαγαν κάποιο νέο κλάδο στην ελληνική μεταποίηση. Μια σχετικά μεγαλύτερη δραστηριότητά τους σημειώνεται στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, με αποτέλεσμα προσφυγικοί συνδικισμοί, όπως η Νέα Ιωνία στα βόρεια της Αθήνας, να μετατραπούν σε βιομηχανικά προάστια. ... Ο κλάδος που απεικονίζει καλύτερα την επίδραση των προσφύγων στη μεταποίηση, τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις και το βάρος των κοινωνικών δομών και της ιδεολογίας στην οικονομία είναι η ταπητουργία. ... Έμποροι, όπως ο Κωνσταντίνος Σπάρταλης, ταπητοβιομήχανος Σμύρνης..., που διέσωσαν αν όχι χρηματικά κεφάλαια πάντως τις διασυνδέσεις τους με τις αγορές του εξωτερικού, αντλούσαν από την περισσή γυναικεία εργατική δύναμη των προσφύγων για να επανακάμψουν... Η ταπητουργία δεν θα γνώριζε, όμως, την ανάπτυξη που είχε στη δεκαετία του 1920 αν δεν υπήρχαν οι γυναίκες πρόσφυγες, αναγκασμένες να εργασθούν για μεροκάματα κάτω από το όριο επιβίωσης.»⁶¹

- *Ποιες επιχειρήσεις λειτουργούν στην περιοχή σας και ποια είναι η διαδρομή τους στο χρόνο; Ποιοι παράγοντες έχουν επηρεάσει την εξέλιξή τους;*

Καταμερισμός εργασίας, κοινωνικό κύρος και νοοτροπίες:

«...εν Ελλάδα, οι πλείστοι των ανδρών και πολλαί γυναίκες την εργασίαν όνειδος θεωρούσι... Κοράσια ανήκοντα εις την κατωτέραν τάξιν, τα πλείστα πτωχά, εντρέπονται δυστυχώς να λέγουσι ότι είναι υπηρέτριαι ή ράπτριαι... και ο αδελφός ή συγγενής αποφεύγει να αναγνωρίσει και να χαιρετήσει την εκ του εργαστηρίου της επιστρέφουσα συγγενή του...»⁶²

«Η πλειοψηφία [των Αλβανίδων στη Θεσσαλονίκη] απασχολείται σε τρία κυρίως επαγγέλματα: οικιακή βοηθός, συνήθως καθαρίστρια με ημεροκάματο (27%), εργάτρια σε βιοτεχνία συνήθως σε βιοτεχνίες ετοιμού ενδύματος (16,6%) και καθαρίστρια πολυκατοικιών, γραφείων κλπ. (9%)... η συντριπτική πλειοψηφία απασχολείται σε επαγγέλματα με χαμηλό κύρος και ανεπιθύμητα για τις ελληνίδες εργαζόμενες.»⁶³

«οι μεταπολεμικές... εξελίξεις, και κυρίως ο συνδυασμός αγροτικής εξόδου και αύξησης της παραγωγής μετά το 1970, επανέφεραν τρόπον τινά τις ανισοροπίες, έτσι ώστε οι νομοί Ημαθίας, Πέλλας και Πιερίας να έχουν στις αρχές της δεκαετίας του 1980, τους καλοκαιρινούς μήνες, ένα σταθερό έλλειμμα εργασίας της τάξης του 40-60%...

Οι εξελίξεις αυτές εδραιώθηκαν και αναπτύχθηκαν, μεταξύ άλλων, και λόγω των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της τοπικής αγοράς εργασίας που, παραδοσι-

ακά, χρησιμοποιούσε μη ντόπιους εποχιακούς εργάτες από άλλες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης... την περίοδο 1973-1977 εργάζονταν 3.000-4.000 Πομάκοι από τη Θράκη.

Ωστόσο από τις αρχές της δεκαετίας του 1980... παρατηρήθηκε μια σταδιακή αλλαγή: οι Θρακιώτες, Σερραίοι, Γιαννιώτες και άλλοι ορεινοί αντικαταστάθηκαν με Γιουγκοσλάβους και κυρίως Πολωνούς...

Εκτός από την αντικειμενική έλλειψη ικανού αριθμού ντόπιων αγροτοεργατών... ένα σοβαρό στοιχείο που έστρεψε τους ντόπιους παραγωγούς στην αναζήτηση ξένων εργατών, είναι η άρνηση των νέων να εργαστούν σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας στη γεωργία, με υποδεέστερο κοινωνικό αντίκρισμα...

Από το 1991 οι Πολωνοί αντικαθίστανται σιγά σιγά από τους ακόμα φτηνότερους Αλβανούς...»⁶⁴

- Ποια είναι τα κυριότερα επαγγέλματα που ασκούν οι κάτοικοι της περιοχής σας; Πώς ιεραρχούνται κοινωνικά;
- Ποιοι είναι οι λόγοι που οδηγούν σήμερα γύρω στα 170 εκατομμύρια ανθρώπους να ζουν μακριά από τη χώρα στην οποία γεννήθηκαν; Ποιες σημερινές πολιτικές έχουν μετατρέψει γύρω στα 27 εκατομμύρια άτομα σε πρόσφυγες; Ποιες είναι οι οικονομικές επιπτώσεις όλων αυτών των μετακινήσεων;

4. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ:

Οι μεταβλητές της δημογραφίας:

«[Το 19^ο αιώνα] συνεχίστηκε με γοργότερους ρυθμούς η αύξηση του ελλαδικού πληθυσμού, που παρατηρείται ήδη από το 18^ο αιώνα για το μεγαλύτερο μέρος της νότιας Βαλκανικής. ... Ο πληθυσμός του μικρού Ελληνικού Βασιλείου αυξήθηκε έτσι από 839.236 στα 1839, ... σε 2.004.941 στα 1881, όταν είχαν προσαρτηθεί τα Επτάνησα και η Ηπειροθεσσαλία, και σε 2.433.806 στα 1896. ... Πιο περιορισμένη είναι η μεταβολή της σύνθεσης του πληθυσμού ανάλογα με τον τόπο κατοικίας στην πόλη ή στην ύπαιθρο. Μόνο από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, το μερίδιο του αστικού πληθυσμού στη Νότια Ελλάδα αυξάνεται δραστικά, δείγμα της νέας ορμής των παραγωγικών δραστηριοτήτων στην ελληνική πόλη.

Το φαινόμενο της ταχείας αύξησης του πληθυσμού, στο 19^ο αιώνα, συνδυάστηκε με δύο ακόμη παραμέτρους: πρώτον τη λεγόμενη 'σταθεροποίηση' της θνησιμότητας και, δεύτερον, την πλήρη σχεδόν απουσία μεγάλης κλίμακας γεωγραφικής μετανάστευσης από και προς το Βασίλειο. Η μεν σταθεροποίηση της θνησιμότητας οφείλεται στον έλεγχο των μεγάλων επιδημιών, στη μακρόχρονη

ειρηνική περίοδο και στη βελτίωση του μηχανισμού παραγωγής και διακίνησης των βασικών διατροφικών προϊόντων. Η σταθεροποίηση αυτή επιτεύχθηκε σε υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, αλλά η εξίσου υψηλότερη γεννητικότητα επέτρεψε ένα σταθερό πλεόνασμα φυσικής μεταβολής, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα...

Η αργή μείωση της θνησιμότητας επιταχύνθηκε, μετά το 1890, χάρη στο σημαντικό περιορισμό της βρεφικής και νεανικής θνησιμότητας, και πιθανόν χάρη στη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στις μεγάλες πόλεις....

Πίσω από την ταχεία αύξηση του πληθυσμού κρύβονται δύο δημογραφικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, από την πλευρά της γαμηλιότητας, το σχετικά χαμηλό ποσοστό των γυναικών που μένουν οριστικώς άγαμες και η (σχετικά με τη Βορειοδυτική Ευρώπη) μικρή ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών (γύρω στα 23-24 χρόνια). Δεύτερον, από την πλευρά της γονιμότητας, η σχετικά υψηλή έγγαμη γονιμότητα (συνδυασμένη με τη χαμηλότερη εξώγαμη γονιμότητα)....

Τη συνεχή άνοδο του πληθυσμού, κατά το 19^ο αιώνα, επέτρεψε η βελτίωση των οικονομικών συνθηκών χάρη στην ανάπτυξη του τριτογενούς και, λιγότερο, του δευτερογενούς τομέα, και ιδίως χάρη στην εντατικοποίηση της γεωργίας.»⁶⁵

- Ποιοι παράγοντες οδηγούν στη γήρανση του πληθυσμού σήμερα;
- Έχει αλλάξει η μέση ηλικία γάμου των ανδρών και των γυναικών στην Ελλάδα κατά τον 20^ό αιώνα και γιατί;

Τα μεταβαλλόμενα σύνορα, η επικράτεια και ο πληθυσμός:

«[Μετά τους δύο Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913] η επιφάνεια του ελληνικού κράτους από 63.211 έφτασε τα 120.308 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Οι κάτοικοι της ελληνικής επικράτειας από 2.631.952 αυξάνονταν σε 4.718.221.»⁶⁶

Σύνθεση του πληθυσμού:

«Με τους Βαλκανικούς πολέμους ο πληθυσμός της [Ελλάδας] αποκτά μια ετερογένεια στις βόρειες επαρχίες που μόλις προσαρτήθηκαν... Τα στατιστικά στοιχεία που υπήρχαν, καθώς και εκείνα που κατασκευάστηκαν, έγιναν αντικείμενο εκμεταλλεύσεως από όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές για να υποστηρίξουν τις θέσεις και διεκδικήσεις τους... Ο ακόλουθος πίνακας περιέχει κατά προσέγγιση υπολογισμό των εθνικών ή θρησκευτικών ομάδων της μετέπειτα ελληνικής Μακεδονίας, κατά τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων:

Έλληνες 513.000 42,6%
 Μουσουλμάνοι 475.000 39,3%
 Βούλγαροι 119.000 9,9%
 Διάφοροι (κυρίως Εβραίοι) 98.000 8,2%
 Σύνολο 1.205.000 100,0%»⁶⁷

Μετανάστευση και προσφυγιά:

«Το μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα προς ... τις ΗΠΑ ... συνδεόταν σε μεγάλο βαθμό με την εμπορευματοποίηση της ελληνικής [κυρίως της πελοποννησιακής] γεωργίας και τις συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης που προέκυψε στην εξαγωγή και την παραγωγή της σταφίδας. ... [οι μετανάστες] επέλεξαν να μεταναστεύσουν, προκειμένου να διατηρήσουν το βιοτικό επίπεδο που είχαν επιτύχει πρόσφατα ή που είχαν ελπίσει ότι θα επιτύγχαναν...

γύρω στο μισό εκατομμύριο Έλληνες έφθασαν εκεί [στις ΗΠΑ], κατά την περίοδο ανάμεσα στη δεκαετία του 1890 και στις αρχές της δεκαετίας του 1920. ... ένα ποσοστό 60% ανάμεσά τους παρέμεινε εγκατεστημένο εκεί. ...

Οι τόποι καταγωγής των μεταναστών ήταν αρχικά οι περιοχές όπου εκδηλώθηκε η σταφιδική κρίση... φαίνεται πως το μεταναστευτικό ρεύμα ξεκίνησε πρώτα από την Πελοπόννησο, τα Ιόνια Νησιά και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, και αργότερα εξαπλώθηκε στη Θεσσαλία και τα νησιά του Αιγαίου...»⁶⁸

«Κατά την απογραφή του 1928, 1.221.849 άτομα δηλώθηκαν ως πρόσφυγες,...

Η άφιξη ενός προσφυγικού πληθυσμού που υπερέβαινε το 22% των κατοίκων στο ελληνικό έδαφος και η παράλληλη αναχώρηση άνω των 400.000 μουσουλμάνων κλπ. μεταβάλλει σε σύντομο χρόνο την εικόνα του ελληνικού χώρου.

Το 1920 καταγράφονται στο αστικό δίκτυο 30 πόλεις (άνω των 10.000 κατοίκων), που συγκεντρώνουν ... το 22,9% του συνολικού πληθυσμού της χώρας... Το 1928, όταν τα φαινόμενα της προσφυγικής εγκατάστασης έχουν καταλαγιάσει χωρικά, οι αριθμοί είναι αισθητά διαφορετικοί. Αν ο συνολικός πληθυσμός έχει φθάσει τα 6.204.000 (αύξηση 23,68%), ο αστικός έχει σχεδόν διπλασιαστεί σε απόλυτους αριθμούς...

Η χωρική κατανομή παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα: από τους 1.220.000 πρόσφυγες... η Μακεδονία υποδέχθηκε τον μεγαλύτερο αριθμό, συγκεκριμένα 638.000 άτομα... Ακολούθησε η Θράκη με 107.607... 56.613 άτομα εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Αιγαίου, 33.900 στην Κρήτη... και ένας μεγάλος αριθμός στην Παλαιά Ελλάδα (377.297), από τους οποίους, όμως, το μεγαλύτερο ποσοστό (91%) σε πόλεις.

Οι ελληνικές πόλεις υποδέχθηκαν συνολικά 602.713 άτομα...: Μόνον οι Αθήνα, Πειραιάς και Θεσσαλονίκη δέχθηκαν 100 με 130 χιλιάδες πρόσφυγες η καθεμία...»⁶⁹

«Οι Πόντιοι που έχουν έρθει στην Ελλάδα [από τη Γεωργία και άλλα μέρη της πρώην ΕΣΣΔ] από το 1988 μέχρι το 1996 υπολογίζονται στις 170.000 περίπου, εκ των οποίων 68.000 άτομα έχουν έλθει με τη νόμιμη διαδικασία. Περίπου 16.000 από αυτούς έχουν εγκατασταθεί στην περιοχή της Θράκης, ... 15.000 στην πε-

ριφέρεια Θεσσαλονίκης και 25.000 στην περιοχή Πρωτεύουσας. Όμως ένας μεγάλος αριθμός ατόμων (περίπου 100.000) που έχουν εισέλθει στην Ελλάδα, είναι εγκατεστημένοι στη χώρα μη νόμιμα. Εκτιμάται ότι οι περισσότεροι ζουν στην περιοχή της Πρωτεύουσας, σε συγκεκριμένες περιοχές όπως το Μενίδι, η Ελευσίνα, τα Άνω Λιόσια, ο Ασπρόπυργος, αλλά και στη Θεσσαλονίκη, κυρίως στις Δυτικές περιοχές της πόλης...»⁷⁰

Εντοπίστε έναν προσφυγικό οικισμό και αναζητήστε τους δεσμούς με τον τόπο προέλευσης των πρώτων κατοίκων του (π.χ. τοπωνύμιο, οδωνύμια, εκκλησίες, μνημεία κλπ.), τα ίχνη της πρώτης εγκατάστασης και της αρχικής διαμόρφωσης του νέου τόπου διαμονής.

«Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των μελετητών του μεταναστευτικού φαινομένου, στα μέσα της δεκαετίας του '90, το ποσοστό των αλλοδαπών στον πληθυσμό της χώρας [Ελλάδας] υπολογιζόταν σε 12% με 13%, ή 8%-10% του εργατικού δυναμικού...»⁷¹

Εσωτερική μετανάστευση - αγροτική έξοδος - αστικοποίηση:

«Η Ελλάδα διατήρησε υψηλό ποσοστό αγροτικού πληθυσμού σε όλη τη διάρκεια του αιώνα [20ού], ... Η μεγέθυνση του αστικού πληθυσμού δε συνδέθηκε τόσο με την ανάπτυξη της βιομηχανικής δραστηριότητας, όπως στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, όσο με συγκυριακές καταστάσεις (μαζικό κύμα προσφύγων από τη Μικρά Ασία, μετακίνηση πληθυσμού λόγω του Εμφυλίου Πολέμου) και με την αδυναμία της αγροτικής οικονομίας να συντηρήσει τον αυξανόμενο τοπικό πληθυσμό.

Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου, οπότε και κορυφώθηκε η ένταση της ελληνικής αστικοποίησης, η δυνατότητα των πόλεων να απορροφήσουν πληθυσμό ήταν μικρότερη της απώθησής του από τον αγροτικό χώρο. Έτσι, ένα σημαντικό κομμάτι του αγροτικού υπερπληθυσμού δεν απορροφήθηκε από τις ελληνικές πόλεις και, δεδομένων και των μεταναστευτικών ευκαιριών της εποχής, τροφοδότησε την εξωτερική μετανάστευση ιδιαίτερα προς τη Δυτική Γερμανία.

Η μεταπολεμική μεταβολή του αστικού πληθυσμού κυριαρχείται, σε απόλυτους αριθμούς, από τη μεγέθυνση των δύο μεγαλύτερων αστικών κέντρων και ειδικότερα της πρωτεύουσας.»⁷²

- *Ποιοι παράγοντες οδήγησαν στη μεταπολεμική εγκατάλειψη της υπαίθρου; Ποιες πολιτικές θα μπορούσαν να αναπτυχθούν έτσι ώστε να παραμείνουν ή να εγκατασταθούν νέοι στην επαρχία;*

5. ΠΟΛΙΤΙΚΗ:

Πολιτικές ομοιογενοποίησης του πληθυσμού:

«Η καθυστερημένη μετάβαση του χριστιανικού πληθυσμού της σημαντικής αυτής οθωμανικής επαρχίας [της Μακεδονίας] από την κοινή θρησκευτική συνείδηση του ορθόδοξου Γένους (Rum Millet), που τους διαφοροποιούσε από τους συντοπίτες τους μουσουλμάνους χωρικούς, στη νεωτερική αντίληψη της 'εθνικής' ταυτότητας, συνοδεύτηκε από τον αδυσώπητο αγώνα μεταξύ των βαλκανικών χωρών που την περιέβαλλαν. Έναν αγώνα κατά τον οποίο καθεμία από τις χώρες αυτές διεκδικούσε είτε ένα μεγάλο μέρος είτε το σύνολο σχεδόν του μακεδονικού εδάφους.»⁷³

«Η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία το 1923 επέτρεψε στην Ελλάδα να αποκτήσει 'μονομιάς' αξιοζήλευτη ομοιογένεια ως εθνικό κράτος... Δραματικός και ριζικός υπήρξε ο 'εξελληνισμός' ειδικά της ελληνικής Μακεδονίας και της ελληνικής (Δυτικής) Θράκης. Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη εκτίμηση, το ποσοστό των Ελλήνων υπερδιπλασιάστηκε στη Μακεδονία (από 43% σε 89%) και υπερτριπλασιάστηκε στη Θράκη (από 17% σε 62%). Τα συγκεκριμένα ποσοστά επιδέχονται αμφισβήτηση. Παραμένει, ωστόσο, αδιαμφισβήτητο το κρίσιμο γεγονός ότι οι Έλληνες (γηγενείς και πρόσφυγες) αποτελούσαν πλέον τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού και των δύο περιφερειών.

Ωστόσο, το μεγάλο επίτευγμα έμεινε ανολοκλήρωτο. Από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία εξαιρέθηκαν εξ αρχής οι Τούρκοι μουσουλμάνοι της Θράκης και εκ των υστέρων οι (Αλβανοί) Τσάμηδες της Ηπείρου. Εξάλλου, η ανταλλαγή πληθυσμών με τη Βουλγαρία από το 1919 δεν ήταν (ούτε μπορούσε να είναι) υποχρεωτική, με αποτέλεσμα να παραμείνουν στη Μακεδονία σλαβόφωνοι με βουλγαρική ταυτότητα.»⁷⁴

Σήμερα κάποια κράτη εφαρμόζουν πολιτικές αφομοίωσης και άλλα πολυπολιτισμικές πολιτικές. Συζητήστε τις διαφορές των πολιτικών αυτών και τις επιπτώσεις τους στις τοπικές κοινωνίες.

Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις:

«[ο 'Στρατιωτικός Σύνδεσμος' υπέβαλε υπόμνημα τον Αύγουστο του 1909 όπου, μεταξύ άλλων, προτεινόταν η εξαγορά των θεσσαλικών τσιφλικιών από το κράτος. Η κυβέρνηση και οι αρχηγοί των κομμάτων απέρριψαν την άμεση αγροτική μεταρρύθμιση.] Στο άκουσμα των αρνητικών εξελίξεων, εκδηλώσεις διαμαρτυρίας οργανώθηκαν στη Θεσσαλία, οι οποίες πήραν βίαιη τροπή, όταν στρατιωτικό απόσπασμα πυροβόλησε και σκότωσε πέντε αγρότες από το χωριό Κιλελέρ, που συμμετείχαν σε πορεία προς τη Λάρισα για να πάρουν μέρος σε αντικυβερνητική συγκέντρωση.»⁷⁵

«Η εκλογική νίκη των Λαϊκών και της ευρύτερης φιλοβασιλικής παράταξης τον Νοέμβριο του 1920 δεν ήταν αποκλειστικό αποτέλεσμα της έκτακτης πολεμικής συγκυρίας και της αντιπολεμικής δημαγωγίας των αντιβενιζελικών, εξίσου κεφαλαιοποιούσε την κοινωνική δυσσάρεσκεια των μικροαστών και των εργατών, εκφράζοντας μια μονιμότερη τάση της κοινωνίας της Παλαιάς Ελλάδας.»⁷⁶

«Η ψήφιση του νόμου 5970/1933... παρείχε την εξουσία στον υπουργό των Εσωτερικών... να ανακηρύσσει ανεξάρτητους δήμους τους εκτός σχεδίου πόλης μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς. Με βάση αυτόν τον νόμο η κυβέρνηση των Λαϊκών απέκοψε από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη τους προσφυγικούς συνοικισμούς, πραγματοποιώντας το πάγιο όνειρο που έτρεφαν οι συντηρητικοί γηγενείς για τον κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό των προσφύγων.»⁷⁷

Διεθνείς πολιτικές, ιδεολογικές και στρατιωτικές αντιπαραθέσεις και τοπικές κοινωνίες:

«[οι ιταλικές αρχές κατοχής] τοποθέτησαν παραστάσεις...σε κεντρικά σημεία των πόλεων και των χωριών της Επτανήσου, του βενετσιάνικου λέοντα, ενώ ταυτόχρονα μετονόμαζαν πλατείες και κεντρικούς δρόμους με ονόματα του βασιλιά τους και των μελών της οικογένειάς του. ... Ανάρτησαν παντού φωτογραφίες του βασιλιά τους και του Μουσολίνι καθώς και εικόνες από τη ζωή και τη δράση του φασιστικού ιταλικού κόμματος, και γέμισαν τους τοίχους των πόλεων και των χωριών με φασιστικά συνθήματα... Έτσι οι πόλεις και τα χωριά των νησιών πήραν την όψη ιταλικών πόλεων. Διοργάνωσαν φασιστικές ιταλικές γιορτές...».⁷⁸

«[Το Μάρτιο του 1943] Σιγά σιγά βγήκε πολύς κόσμος έξω και από στόμα σε στόμα διαδόθηκε ότι οι Ιταλοί εγκατέλειψαν την Καρδίτσα... Η είδηση αυτή μας γέμισε χαρά, αλλά δεν τολμούσαμε και να πιστέψουμε ότι έφτασε το τέλος της σκλαβιάς. Θα ήταν περίπου δέκα η ώρα, όταν ακούστηκε ένας θόρυβος..., κάτι σαν ποδοβολητό αλόγων. Καθώς ήμασταν μέσα στο μαγαζί, πεταχτήκαμε να δούμε τι συμβαίνει και τότε είδαμε δύο καβαλάρηδες αντάρτες... Εν τω μεταξύ άρχισε να συγκεντρώνεται κόσμος. Οι αντάρτες είπαν προς το πλήθος μερικά λόγια για την απελευθέρωση της Καρδίτσας και κυρίως για την τάξη και ασφάλεια που θα διασφάλιζαν οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ στην πόλη, δεδομένου ότι εκείνη τη στιγμή υπήρχε κενό εξουσίας... Έλεγαν ότι όποιος κλέψει θα τιμωρηθεί με θάνατο, δείχνοντας τα όπλα τους... Στη συνέχεια οι δύο αντάρτες κατευθύνθηκαν με τα άλογά τους προς τις φυλακές,... άνοιξαν τις πόρτες και αποφυλάκισαν όλους τους κρατούμενους...»⁷⁹

«ο στρατός άρχισε να κάνει συστηματικά 'συστάσεις' προς τους κατοίκους να φύγουν στα Γρεβενά ή και εκκένωσε τα χωριά με τη βία. Στα τέλη του 1947 ζούσαν στα Γρεβενά περίπου 13.000 πρόσφυγες από τα χωριά, ενώ το 1940 ο πληθυσμός της πόλης ήταν μόλις 5.191.

Από την άνοιξη του 1948 άρχισε η ουσιαστική διάλυση του χωριού... Το καλοκαίρι έγινε νέα έξοδος προς την Αλβανία. Η έξοδος ήταν απρογραμμάτιστη και κανένας δεν ήξερε ότι δεν θα γυρίσει στο χωριό παρά τριάντα χρόνια αργότερα. Οι κάτοικοι ακολούθησαν τους αντάρτες για να προστατευτούν από τους συνεχείς βομβαρδισμούς, παίρνοντας μαζί τους τα ζώα και όσα τρόφιμα μπορούσαν να κουβαλήσουν... Τον Αύγουστο, ο ΔΣΕ έστειλε πίσω στο χωριό ορισμένους άντρες για να θερίσουν το σιτάρι. Το φθινόπωρο ο άμαχος πληθυσμός πέρασε τα σύνορα και μπήκε στην Αλβανία, όπου παρέμεινε περίπου ένα χρόνο. Μετά την ήττα [του Δημοκρατικού Στρατού], το 1949, οι Ζιακιώτες μεταφέρθηκαν με πλοία στις ανατολικές χώρες.»⁸⁰

«[Στο Γρεβενίτι της Ηπείρου παρατηρείται μετά τον Εμφύλιο] νέα πόλωση όλων των κοινωνικών διαιρέσεων του χωριού γύρω από μια και μόνη ριζική διχοτόμηση, τη διχοτόμηση που χωρίζει εφεξής τους 'εθνικόφρονες' από τους άλλους... Στη διάρκεια μιας πανήγυρης, για παράδειγμα... παρατηρούσαμε πάντα δύο χορευτικούς γύρους, οι οποίοι και μοιράζονταν την κεντρική πλατεία. Ομηρικοί καυγάδες και, συχνά, αιματηρές ρήξεις συνόδευαν το 1961 αυτούς τους εορτασμούς. Η αφορμή ήταν, κατά γενικό κανόνα, η μονοπώληση των οργάνων (πλανόδιες ορχήστρες γύφτων), από το ένα ή το άλλο στρατόπεδο.»⁸¹

Διεθνή ιδεολογικά ρεύματα, πρακτικές οργάνωσης και η διάδρασή τους με τις τοπικές κοινωνίες:

«Τα ποσοστά των εργατών που ανήκαν [το 1917] σε εργατικά σωματεία, στο σύνολο των εργατών, ήταν 25,03% στην Αθήνα και 49,16% στον Πειραιά.»⁸²

«Ο αγροτικός κομμουνισμός δεν είναι ένα ενιαίο και ομοιόμορφο φαινόμενο, ... Έτσι δεν είναι ορθό να θεωρούμε πως ο κομμουνισμός λειτούργησε στην ύπαιθρο χώρα με τους ίδιους πάνω κάτω κανόνες, αλλά, αντίθετα, πρέπει να τονίσουμε πως κάθε κοινωνικός χώρος, κάθε αγροτική κοινότητα ερμήνευσε και διαμόρφωσε τον κομμουνισμό κάθε φορά σύμφωνα με τα δικά της χαρακτηριστικά....

Το μεγάλο κομμάτι των αγροτικών κοινοτήτων κομμουνιστικής τάσης βρίσκεται στα νησιά... Μια από τις αιτίες αυτής της άνισης κατανομής του κομμουνισμού πρέπει να αναζητηθεί στις συνέπειες του εμφυλίου πολέμου... Στα νησιά ο εμφύλιος πόλεμος δεν πήρε την άγρια μορφή που είδαμε κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα... ο κομμουνισμός εγκαθιδρύθηκε στις περιοχές εκείνες που ενσωματώθηκαν καθυστερημένα στο ελληνικό κράτος... Η ασυμμετρία αυτή στην ανάπτυξη του κομμουνισμού συνδέεται, κατά τη γνώμη μας, με το βαθμό ανάπτυξης των πελατειακών σχέσεων και το βαθμό πρόσδεσης της τοπικής εξουσίας με την κεντρική εξουσία... Ο κομμουνισμός λοιπόν αναπτύχθηκε ευκολότερα σε περιοχές όπου οι κάτοικοι είχαν ... μειωμένες πιθανότητες να ξεφύγουν από τη μοίρα του φτωχού γεωργού... Ο κομμουνισμός φαίνεται λοιπόν να διεισδύει καλύτερα εκεί όπου

παρουσιάζεται μια αλλαγή στη δομή της αγροτικής οικονομίας και εμφανίζονται εκχρηματισμένες σχέσεις, που κάτω από το βάρος διεθνών συγκυριών προκαλούν σε μια δεδομένη στιγμή αρνητικές συνέπειες στη ζωή του αγρότη...»⁸³

- *Σήμερα αυξάνεται η αλληλεξάρτηση των κρατών, των πολιτικών, των οικονομιών. Πώς μπορεί κανείς να διακρίνει την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας;*

ΜΜΕ και πολιτική:

«Στις αρχές του 20ού αι., ο Τύπος διανύει περίοδο αλλαγών... ραγδαία εξέλιξη τεχνικών μέσων, βελτίωση στην εμφάνιση και στην ύλη... Οι κυκλοφορίες αυξάνονταν συνεχώς..., οι εφημερίδες διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στον εθνικό και κοινωνικό βίο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της λειτουργίας του παραταξιακού Τύπου κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού: Ο Τύπος συμβάλλει στην πόλωση της πολιτικής ζωής...»⁸⁴

«Τα *Τρικαλινά Νέα* στο πρώτο τους φύλλο φιλοξένησαν ένα χαιρετισμό του Γεωργίου Παπανδρέου, που την εποχή εκείνη ήταν ο εμπνευστής και ο αρχηγός του ανένδοτου αγώνα... [Το απόγευμα της 21ης Απριλίου 1967] ξάφνου χτυπάει το τηλέφωνο. Ήταν από τη στρατιωτική διοίκηση... Έτσι την επομένη, 22 Απριλίου, τα *Τρικαλινά Νέα* δεν κυκλοφόρησαν... Η αναστολή της έκδοσης της εφημερίδας μας προκάλεσε κοινωνικό πρόβλημα. Ξαφνικά είκοσι άνθρωποι... μείναμε χωρίς δουλειά.»⁸⁵

Κρατική πολιτική ή η έλλειψή της:

«Στο συνολικό σχέδιο αστικού εκσυγχρονισμού που προωθείται από τις βενιζελικές κυβερνήσεις, ανατίθεται εξ αρχής στην εκπαίδευση μια σαφής κοινωνική αποστολή...: πρώτον, την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ανάγκες της οικονομίας και τη δημιουργία του δικτύου της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης· δεύτερον, την ενίσχυση του κρατικού σχεδιασμού και του συγκεντρωτισμού· τρίτον, την αναμόρφωση του περιεχομένου της παιδείας, έτσι ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως εργαλείο μιας νέας εθνικής συνείδησης που διαμορφώνεται.»⁸⁶

- *Ποια εκπαιδευτικά ιδρύματα λειτουργούν στην περιοχή σας; Πότε ιδρύθηκαν; Λειτουργήσαν κατά την περίοδο της Κατοχής; Έχουν αλλάξει λειτουργία στο χρόνο κλπ.;*

«Η πρωταρχικότητα της απώθησης πληθυσμού από τον αγροτικό χώρο, σε σχέση με την έλξη του από τις πόλεις, σηματοδοτείται και από τον τρόπο ενσωμάτωσης του νεοεισερχόμενου πληθυσμού στον αστικό χώρο. Η εξασφάλιση στέγης αποτέλεσε το βασικό στοιχείο σταθερότητας για τους νεοεγκαθιστάμενους, έναντι μιας αγοράς εργασίας που προσέφερε διάχυτες αλλά ασταθείς ευκαιρίες...»⁸⁷

«Η εμφάνιση της αντιπαροχής στις αρχές της δεκαετίας του '50 οφείλεται τόσο σε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της μεταπολεμικής συγκυρίας όσο και στις σχέσεις ιδιοκτησίας... Ουσιαστική προϋπόθεση υπήρξε, επίσης, το δικαίωμα της οριζόντιας ιδιοκτησίας...»⁸⁸

«Οι αναλύσεις βασικών πλευρών των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης στην Αθήνα ... [καταδεικνύουν ότι] η παραγωγή κατοικίας στην Ελλάδα εμπεριέχει ένα σημαντικό τμήμα κατά παραγγελίαν οικοδόμησης καθώς και ένα τμήμα κυριολεκτικής αυτοστέγασης. Η κρατική στεγαστική πολιτική, εξάλλου, ... τόνωνε συστηματικά την ήδη υπάρχουσα με 'ανέξοδους' –βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον- τρόπους όπως με τις εντάξεις νέων περιοχών στο σχέδιο πόλεως, την αύξηση των συντελεστών δόμησης κτλ. Η πολιτική αυτή είχε και το 'προσόν' να αγγίζει ευρύτατα μεσαία και λαϊκά στρώματα, παρέχοντας αυξημένες δυνατότητες πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση...»⁸⁹

Συζητήστε το ζήτημα της στεγαστικής πολιτικής του κράτους και των τοπικών αρχών σε συνάρτηση με το ζήτημα της συνείδησης περί συλλογικών ή δημόσιων αγαθών του πολίτη.

Λόγοι 'από τα πάνω' και πρακτικές 'από τα κάτω':

«Νομικοί, δικαστικοί, εγκληματολόγοι, δημοσιογράφοι και αναλυτές θέτουν συστηματικά υπό αίρεση τον παραδοσιακό κώδικα της τιμής. Οι λόγοι αυτοί πυκνώνουν κατά τη δεκαετία του '60... εναλλακτικοί ως προς την αντιμετώπιση της παράδοσης, αλλά αυταρχικοί στο περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού που επαγγέλλονται, αποσκοπούν στη συγκρότηση νέων πειθαρχιών και στη ρύθμιση της κοινωνικότητας 'από τα πάνω'... Ωστόσο η δεκαετία του '60 δεν χαρακτηρίζεται μόνο από τη σχεδιασμένη προσπάθεια αλλαγής αντιλήψεων που θεωρούνται παρωχημένες. Συνοδεύεται επίσης από σαφή μείωση των πράξεων διαπροσωπικής βίας που αναγνωρίζονται ως 'εγκλήματα τιμής'... Λόγοι και πρακτικές επομένως συνδέονται άρρηκτα.»⁹⁰

Φύλο και πολιτική:

«[Οι Ζιακιώτισσες για τις συνελεύσεις του ΕΑΜ στο χωριό την περίοδο της Αντίστασης] Μια ελευθερία ηθέλαμε κι εμείς σαν γυναίκες απού είμασταν, να έχουμε το δικαίωμα να μιλούμε... Εδώ βγήκαμε στα βουνά, πυρομαχικά και να τα κουβαλούμε στον ώμο, πολυβολεία να κάνουμε, μέρα-νύχτα να δουλεύουμε, σύνδεσμοι,... κι ηθέλαμε κι εμείς το καλό να μας ερθεί. Να έχουμε μια λευτεριά, να μην έχουμε σκλαβιά, πώς το λέμε, να μην μπορούμε να μιλήσουμε.»⁹¹

«Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΕ-ΤΑΑ του 1997, σε 453 δημάρχους οι δέκα ήταν γυναικείου φύλου και σε 5.334 προέδρους κοινοτήτων μόνο 64 ήταν γυναίκες... Στα δε 1.172 μέλη νομαρχιακών συμβουλίων μόνο 77 ήταν γυναίκες.»⁹²

- *Με ποιους τρόπους αναδεικνύεται το τοπικό πολιτικό προσωπικό στην περιοχή σας; Με ποιους μηχανισμούς εδραιώνει την εξουσία του; Ποιες κοινωνικές κατηγορίες αποκλείονται από την τοπική ηγεσία;*

Νέοι και πολιτική:

«Ιστορική έμεινε η μεγάλη συγκέντρωση της Φοιτητικής Ένωσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για παιδεία και δημοκρατία που έγινε τον Απρίλιο του 1962 στην αλάνα του πρώην γηπέδου του ΠΑΟΚ...»⁹³

6. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:

Σχέσεις εργασίας και κοινωνικές συγκρούσεις:

«Η υπερπροσφορά εργασίας [κατά το Μεσοπόλεμο μετά την έλευση των προσφύγων] έδινε τη δυνατότητα στους εργοδότες να εναλλάσσουν γρήγορα το προσωπικό τους. Αυτή τη στρατηγική ακολούθησαν κυρίως οι μικρές επιχειρήσεις, δηλαδή το 92% των μονάδων, επιδιώκοντας όχι να μειώσουν το κόστος παραγωγής, αφού ήδη λειτουργούσαν στο όριο, αλλά να αποδυναμώσουν τη συνδικαλιστική δράση των εργατών... Ωστόσο, η δυνατότητα γρήγορης εναλλαγής του προσωπικού δεν ανέτρεψε την προπολεμική συνήθεια των εργοδοτών να προσλαμβάνουν ολόκληρες οικογένειες ή να αναθέτουν τη διεκπεραίωση της παραγωγής σε εργολαβικές ομάδες εργασίας. Τούτες οι μέθοδοι προσλήψεων παρουσίαζαν γι' αυτούς δύο πολύ θετικά στοιχεία. Πρώτον, επέτρεπαν τη συμπίεση των αμοιβών των εργαζομένων,... Δεύτερον, μετέφεραν την ευθύνη για την οργάνωση και την εκπαίδευση της εργατικής ομάδας, αλλά και τον έλεγχο των εργασιών από τον εργοδότη στον υπερεργολάβο ή στον αρχηγό της οικογένειας, γεγονός που περιορίζε σημαντικά το κόστος λειτουργίας της επιχείρησης... η οικογενειακή εργασία των εργατών είχε ένα επιπλέον προσόν: ... την πρόσληψη ενός σημαντικού αριθμού ανειδίκευτων, κυρίως γυναικών και παιδιών, που... κόστιζαν πολύ λίγα χρήματα.»⁹⁴

«Στην περίοδο αυτή [του Μεσοπολέμου] εκδηλώθηκαν οι περισσότερες, μαζικότερες και δραματικότερες απεργίες των καπνεργατών, κυρίως μεταξύ 1927 και 1928. Οι καπνέμποροι απαντούσαν με συνεχή λοκ-άουτ ενώ τους απεργούς αντιμετώπιζαν συνήθως ένοπλοι χωροφύλακες, η έφιππη αστυνομία και στρατιωτικά τάγματα, προκαλώντας θύματα και τραυματίες μεταξύ των εργατών.»⁹⁵

«Η απόφαση που οδηγούσε το παιδί στην αναζήτηση απασχόλησης λαμβάνονταν στο πλαίσιο της οικογένειας και ήταν συνάρτηση των αναγκών ή των στρατηγικών αυτής για τη μελλοντική επαγγελματική και κοινωνική αποκατάσταση του νεαρού μέλους της.

Η ανέχεια ή λόγοι συγγενικής αλληλεγγύης που αποσκοπούσαν στην επιβίωση της οικογενειακής μικροεπιχείρησης συνιστούσαν τους οικονομικούς λόγους

που ανάγκαζαν το παιδί να εργαστεί. Στην πρώτη περίπτωση η απασχόληση έπρεπε να έχει άμεση χρηματική απόδοση, και για το λόγο αυτόν το εργοστάσιο αποτελούσε την αναγκαστική επιλογή...

Το παιδί έμπαινε ως μαθητευόμενος στα εργαστήρια [στους κλάδους της μηχανουργίας, της βιομηχανίας ξύλου και της βιομηχανίας του ενδύματος], με σκοπό την εκμάθηση κάποιου επαγγέλματος. Κατά τη διάρκεια της μαθητείας του ... περιοριζόταν σε διάφορες βοηθητικές εργασίες... Ωστόσο, επειδή το καθεστώς της μαθητείας δεν προσδιοριζόταν συνήθως από κάποιον κανονισμό συντεχνιακού τύπου ή συμβόλαιο, το παιδί δεν είχε καμία δέσμευση απέναντι στον τεχνίτη... Από την άλλη μεριά, οι τεχνίτες εφάρμοζαν την τακτική της απόκρυψης των μυστικών της τέχνης, με σκοπό την επιμήκυνση της μαθητείας και την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας του παιδιού. Έτσι η μαθητεία, λόγω της έλλειψης προστατευτικού πλαισίου, έτεινε να μετατραπεί σε καλυμμένη ανειδίκευτη εργασία.»⁹⁶

- *Ποια παιδιά εργάζονταν στις αρχές του 20ού αιώνα, σε ποιες δουλειές κλπ.; Πότε και με ποιους τρόπους προσπάθησε το κράτος να ρυθμίσει τα της παιδικής εργασίας στο επίπεδο της νομοθεσίας αλλά και της οικογένειας; Η παιδική εργασία σήμερα.*

Εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες και κοινωνικές συγκρούσεις:

«Η εβραϊκή Θεσσαλονίκη των αρχών του 20ού αιώνα ... διέθετε ... στο εσωτερικό της ολόκληρο το καπιταλιστικό ταξικό φάσμα, από μεγαλοαστούς τραπεζίτες και βιομηχάνους έως προλετάριους εργάτες... Το 1912, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν είχαν απλώς γνωρίσει μία μεταβολή κρατικής κυριαρχίας, όπως άλλοι πληθυσμοί. Είχαν χάσει την πόλη τους και τον κόσμο τους.

Από τη στιγμή εκείνη, άρχισε μία ακατάσχετη παρακμή, που συνοδεύτηκε από αλλεπάλληλα κύματα μετανάστευσης, στην Παλαιστίνη και αλλού... Καίριο πλήγμα για τους Εβραίους υπήρξε προπαντός η συρρίκνωση του οικονομικού ρόλου της Θεσσαλονίκης, μετά τη χάραξη νέων κρατικών συνόρων το 1913, που την απέκοψαν από την ευρύτερη μέχρι τότε ενδοχώρα της...

Η σύγκρουση των προσφύγων με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης ξεπέρασε σε σφοδρότητα κάθε ανάλογη περίπτωση σύγκρουσής τους με άλλες εθνικές μειονότητες ή και γενικότερα με γηγενείς. Πολλοί παράγοντες συνέβαλαν σ' αυτό. Ο έλεγχος της οικονομικής ζωής της Θεσσαλονίκης δεν μπορεί βέβαια να συγκριθεί, ως υλικό διακύβευμα, με τη διεκδίκηση χωραφιών και βοσκοτόπων, όπως αλλού... Στην περίπτωση τους, ο επιθετικός εθνικισμός των προσφύγων τροφοδοτήθηκε και από την απύθμενη δεξαμενή του αντισημιτισμού... Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης (ακόμη και οι σοσιαλιστές) είχαν αρχικά υποστηρίξει τον αντιβενιζελισμό...»⁹⁷

Σχέσεις των δύο φύλων:

«Γνωρίζουμε ελάχιστα για τη μεγάλη πλειοψηφία του γυναικείου πληθυσμού, τις αγρότισσες, και ακόμη λιγότερα για την καθημερινή και ιδιωτική ζωή των γυναικών από τα λαϊκά στρώματα στην επαρχία και τις πόλεις... Το ίδιο, εξάλλου, ισχύει και για τους άνδρες: λείπει ακόμη μια συστηματική διερεύνηση της ελληνικής κοινωνίας από τη σκοπιά των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα και των αλλαγών τους μέσα στο χρόνο, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο χώρο, των διαφορετικών εκδοχών ανδρισμού και θηλυκότητας που διακινήθηκαν και αντιπαρατέθηκαν διαμορφώνοντας έμφυλες ταυτότητες και κοινωνικές πρακτικές.»⁹⁸

«Όσες [αγρότισσες] μετακινούνται, πηγαίνουν συνήθως από μικρή ηλικία υπηρέτριες στις πόλεις.»⁹⁹

«Από εγγράμματες γυναίκες συγκροτείται και σε αυτές απευθύνεται το μεγαλύτερο μέρος του φεμινιστικού κινήματος που αναπτύσσεται κατά τον Μεσοπόλεμο.»¹⁰⁰

«Η παρουσίαση των περιορισμένων δεδομένων μας σχετικά με τον χρόνο (ώρες) που αφιερώνουν οι άνδρες και οι γυναίκες της Αθήνας σε δύο βασικούς τομείς της καθημερινής ζωής: α) στην οικιακή εργασία, β) στη φροντίδα των παιδιών, και τον ελεύθερο χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους καθημερινά, μας αποκάλυψε σημαντικές διαφορές και ανισότητες...

Η εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση των γυναικών [μειώνει]... το χρόνο που αφιερώνουν τόσο στις οικιακές εργασίες όσο και στη φροντίδα των παιδιών... Αντίθετα, οι άνδρες αυξάνουν την καθημερινή τους παρουσία... [για τη φροντίδα των παιδιών πράγματι] η ανδρική παρουσία εμφανίζεται χρονικά πιο σημαντική...»¹⁰¹

- *Πώς μπορούμε να μελετήσουμε τις μεταβολές στις σχέσεις των δύο φύλων από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας; Ποιες πηγές μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε; ποιες παραμέτρους πρέπει να λάβουμε υπόψη μας;*

Κρατική πολιτική, κοινωνικοί θεσμοί και ανισότητες:

«Η αφετηρία της εργατικής πολιτικής στην Ελλάδα τοποθετείται στα εργατικά νομοθετήματα του Βενιζέλου το διάστημα 1911-1920. Η κοινωνική πολιτική αυτής της περιόδου προσδιορίστηκε από δύο παράγοντες, έναν εξωτερικό και έναν εσωτερικό. Ο εξωτερικός παράγοντας σχετιζόταν με το όραμα της εδαφικής επέκτασης της χώρας... Εσωτερικά, η κοινωνική πολιτική συλλαμβανόταν από την άποψη των λειτουργιών ενός φιλελεύθερου κράτους, δηλαδή ενός κράτους που δεν παρεμβαίνει στην κοινωνία ή την οικονομία φροντίζοντας απλώς να τηρούνται οι ταξικές ισορροπίες και η κοινωνική γαλήνη.»¹⁰²

«Η οικογένεια [στη μεταπολεμική Ελλάδα] παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής αμβλύνοντας τις κρίσεις που θα μπορούσαν να προκύψουν, για παράδειγμα, από τον ηλικιακά άνισο καταμερισμό της οικονομικής αυτονομίας, ρόλος που συνδέεται άμεσα με το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας... ο ρόλος αυτός της οικογένειας είναι σε μεγάλο βαθμό διαταξικός... η οικογενειο-κεντρικά οργανωμένη κοινωνική αναπαραγωγή ανάγει την οικογένεια σε σημαντικό κέντρο λήψεως αποφάσεων, αυξάνει τη σημασία του κοινωνικοποιητικού της ρόλου, ενδυναμώνει τις εσωτερικές της ιεραρχήσεις ανάλογα με τον καταμερισμό των ρόλων...»¹⁰³

- *Ποιες πηγές μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να μελετήσουμε τις αλλαγές στις οικογενειακές σχέσεις στο χρόνο;*

«Μελετώντας τα δικαστικά αρχεία της [μετεμφυλιακής] περιόδου... αυτό που αναζητώ είναι κυρίως η σχέση των κειμένων με ευρύτερες αντιλήψεις και πρακτικές στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών αξιών, καθώς και με την αλλαγή τους μέσα στο χρόνο...»¹⁰⁴

«Κατά την άποψη λοιπόν των λογίων, κύριος στόχος της λειτουργίας των φυλακών ήταν η 'βελτίωση' των κρατουμένων... Στις φυλακές του 19^{ου} αιώνα [όμως] συγχέονται κατηγορούμενοι και ένοχοι, κατάδικοι και υπότροποι, μικροί παραβάτες και μεγάλοι εγκληματίες, ενήλικες και παιδιά...»¹⁰⁵

- *Ποιοι χώροι εγκλεισμού (στρατόπεδα, φυλακές, άσυλα, μοναστήρια κλπ.) λειτουργούν στην περιοχή σας; Πότε δημιουργήθηκαν και από ποιους; Έχει μεταβληθεί ο τρόπος λειτουργίας τους στο χρόνο;*

«Με τη δημιουργία νέων κοινωνικών στρωμάτων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος η φιλανθρωπία ξεφεύγει από τους κόλπους της εκκλησίας και αρχίζει να στηρίζεται στην ατομική πρωτοβουλία... Η παραδοσιακή φιλανθρωπία, που εκφραζόταν με την παροχή σε είδος, αντικαθίσταται. Δύο νέα στοιχεία εισάγονται στη διαδικασία της φιλανθρωπίας, ... η παροχή μισθωτής εργασίας και η παροχή μόρφωσης, αγωγής και επαγγελματικής εκπαίδευσης... (Εργαστήρια Απόρων Γυναικών και Κυριακά Σχολεία)...»¹⁰⁶

- *Ποιες μορφές κοινωνικών ανισοτήτων παρατηρείται στην καθημερινότητά σας; Πώς μπορούμε να μελετήσουμε τις διάφορες μορφές κοινωνικών ανισοτήτων στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας;*

Καθημερινή ζωή: Χρόνος, εργασία καισχόλη, σώμα, διατροφή, ενδυμασία, υγιεινή...

«Η εργασία στο ατμοκίνητο εργοστάσιο δεν απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις, απαιτεί όμως συγχρονισμό με την κίνηση των μηχανημάτων και, ταυτόχρονα, πειθαρχία του σώματος για την όσο το δυνατό μεγαλύτερη αποδοτικότητα.

Πράγματα, δηλαδή, που προϋποθέτουν τον υπολογισμό του χρόνου. Ο χρόνος εργασίας που επιβάλλει το εργοστάσιο ήταν το πρώτο και κυριότερο πράγμα στο οποίο έπρεπε να μάθουν να πειθαρχούν οι εργαζόμενοι. Το ρολόι, σύμβολο της πολυτέλειας και της κοινωνικής ανόδου, ήταν άγνωστο εξάρτημα. Οι μηχανισμοί μέτρησης του χρόνου ανήκαν πάντα στους άλλους.»¹⁰⁷

- *Ποιες ήταν οι συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια ή τις βιοτεχνίες της περιοχής σας στις αρχές του αιώνα; Δούλευαν εργάτριες ή παιδιά σε αυτά; Οι εργάτες ήταν οργανωμένοι, τότε δημιουργήθηκε συνδικάτο;*

«Η δημιουργία ιδιαίτερων χώρων άθλησης ευνοεί ή επικυρώνει την καθιέρωση της σωματικής άσκησης ως αυτόνομης δραστηριότητας στο πλαίσιο των ασχολιών των κατοίκων της πόλης. Με την πάροδο του αιώνα και στο μέτρο που διαμορφώνεται και ορίζεται η έννοια του ελεύθερου χρόνου και τηςσχόλης, οι χώροι αυτοί θα αποτελέσουν έναν από τους 'τόπους' της κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου... Η θέση των χώρων άθλησης μέσα στον πολεοδομικό ιστό είναι επίσης σημαίνουσα, σύμφωνα με τη διάκριση σε 'κέντρο' και 'περιφέρεια' αλλά και σύμφωνα με την κοινωνική διαστρωμάτωση κατά συνοικίες.»¹⁰⁸

«[Στο Κροκύλειο Δωρίδας] Τον πρώτο χρόνο της ζωής τους, πολλές φορές και για μεγαλύτερο διάστημα, τα παιδιά θήλαζαν... Από την άλλη πλευρά η επαφή με αστικά ή ημι-αστικά κέντρα καθώς και με αστικοποιημένους πλέον χωριανούς πρέπει να είχε εισάγει νέες, σύγχρονες πρακτικές στη διατροφή των βρεφών, ... γνωρίζουμε ότι από τη δεκαετία του 1930 τα βρέφη τρέφονταν ή είχαν αρχίσει να τρέφονται συμπληρωματικά με εισαγόμενο συμπυκνωμένο γάλα ή γάλα σε σκόνη, τροφές που, σε αντίθεση με το νωπό γάλα, μπορούσαν να συντηρηθούν...

Το διαιτολόγιο των χωρικών περιλάμβανε κυρίως ή αποκλειστικά (ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα) καλαμποκίσιο ψωμί (μπομπότα), γάλα, αυγά, τραχανά, όσπρια, πράσα, καμπρολάχανα και πίτες διαφόρων ειδών. Σπανιότερα, και προπάντων οι σχετικά εύπορες οικογένειες, έτρωγαν τυρί, κρέας (από κότα, χοιρινό, αιγοπρόβατα), πατάτες..., ζυμαρικά, ρύζι, ξηρό μπακαλιάρο. Ζυμαρικά, ρύζι, ξηρό μπακαλιάρο αγόραζαν από τα παντοπωλεία, με τυρί και κρέας προμήθευαν το χωριό οι κτηνοτρόφοι. Έπιναν επίσης κρασί και έναν υποτυπώδη 'καφέ' (στην πραγματικότητα ρόφημα καφέ χρώματος από αλεσμένα και καβουρδισμένα δημητριακά), ενώ χρησιμοποιούσαν ως γλυκαντική ουσία το πετιμέζι.»¹⁰⁹

«[Στο Κροκύλειο Δωρίδας] σε φωτογραφίες οικονομικά και κοινωνικά ισχυρών οικογενειών του χωριού των αρχών του αιώνα ποζάρουν νέες γυναίκες ντυμένες με αστικά ενδύματα και χωρίς κεφαλόδεσμο, μαζί μάλιστα με άλλες, τη μητέρα ή μια αδελφή τους, που είναι ντυμένες παραδοσιακά και φορούν μαντήλες.

Ο κεφαλόδεσμος που μπορεί να θεωρηθεί το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο

της παραδοσιακής γυναικείας ένδυσης φαίνεται ότι άρχισε να εκλείπει με πολύ αργούς ρυθμούς τη δεκαετία του 1920»¹¹⁰

«Η ατομική υγιεινή με τη σημερινή, τουλάχιστον, έννοια ήταν σε γενικές γραμμές άγνωστη και κατά συνέπεια δεν αποτελούσε στοιχείο ανατροφής των παιδιών. Οι άνθρωποι δεν διέθεταν τις στοιχειώδεις ανέσεις, δεν υπήρχε δηλαδή παροχή νερού στον οικιακό χώρο, ενώ το σαπούνι ήταν αγαθό σπάνιο και ακριβό, προσιτό σε ελάχιστους... από τη στιγμή που η έκθεση γυμνών μερών του σώματος αποτελούσε ταμπού, περιοριζόνταν και οι δυνατότητες ατομικής υγιεινής. Το ταμπού του γυμνού σώματος είναι βέβαια άρρηκτα συνδεδεμένο με τον αυστηρό διαχωρισμό των φύλων και γενικότερα με τον αυστηρό έλεγχο της σεξουαλικότητας... η γενική απουσία μιας κουλτούρας ατομικής υγιεινής δεν εξηγείται απλώς από τις υλικές συνθήκες διαβίωσης αλλά εκφράζει, ως ένα σημείο, και τη βούληση της κοινωνίας να συγκρατήσει και να περιχαρακώσει τη σεξουαλικότητα των μελών της, ήδη από τα μικρά τους χρόνια. Επιπλέον, οι εμπειρίες της όσφρησης και συνακόλουθα οι αντιλήψεις για τη μυρουδιά στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες διέφεραν κατά πολύ από τις σημερινές...»¹¹¹

«Η αξιολόγηση της σωματικής άσκησης θα στηριχθεί σε ένα συνδυασμό ιατρικών και παιδαγωγικών επιχειρημάτων που στις πρώτες δεκαετίες [του 19ου αιώνα] θα στοχεύουν περισσότερο στην ατομική βελτίωση ενώ προς τα τέλη του αιώνα θα υπηρετούν συλλογικές αξίες.»¹¹²

«Όσον αφορά την αρρώστια-μάστιγα της εποχής [1870-1922], τη φυματίωση, που πραγματικά κάνει θραύση στα εργατικά στρώματα, οι κακές συνθήκες υγιεινής στην κατοικία συμβάλλουν τα μέγιστα στη διάδοσή της. ... στην Ερμούπολη το 1910 το 10% των θανάτων οφειλόταν στη φυματίωση, ... το 1913 το 19,5%... οι εργατικές οικογένειες ... δεν έχουν ούτε τις απαιτούμενες γνώσεις, αλλά, κυρίως, ούτε την απαιτούμενη οικονομική επιφάνεια για να αντιμετωπίσουν έστω και προληπτικά την ασθένεια. Συγκεκριμένα, δεν διαθέτουν χρήματα για να νοικιάσουν σπίτι με δεύτερο δωμάτιο για να απομονώσουν τον ασθενή,... για να αγοράσουν τα ιδιαίτερα σκεύη και πανικά που απαιτούνται για να μην κολλήσει ολόκληρη οικογένεια.»¹¹³

«Η διαθήκη σηματοδοτεί το τέλος μιας πορείας· είναι ο μακρινός απόηχος μιας ολόκληρης ζωής... Η μελέτη τους μπορεί, ίσως, να επιτρέψει την αποδέσμευση ενός πλέγματος αλληλοσυνδεόμενων σχέσεων που αφορούν, μεταξύ άλλων, στο οικονομικό, τις συγγενικές σχέσεις, τη φιλανθρωπία, τη θρησκευτικότητα, τη στάση απέναντι στο θάνατο.»¹¹⁴

Μορφές κοινωνικότητας:

«Με αφετηρία την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως το 1861 διαπιστώνεται η εμφάνιση σημαντικού αριθμού οργανώσεων

με διαφορετικές ονομασίες: σύλλογοι, αδελφότητες, εταιρείες, αναγνωστήρια, λέσχες... Η ποικιλία και η πυκνότητα των συλλόγων ήταν αρκετά σημαντικές ώστε να χρησιμοποιηθεί και ο όρος 'συλλογομανία', ... Παρά την έμφαση που δίνεται στο εθνικό και εκπαιδευτικό έργο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την πολυμορφία των οργανώσεων τόσο ως προς τις δραστηριότητες όσο και ως προς τον πυρήνα ίδρυσής τους... μπορούμε να ξεχωρίσουμε... τοπικά σωματεία, τα οποία συγκροτούνται από συμπατριώτες εγκατεστημένους μακριά από τον τόπο καταγωγής τους... υπάρχουν επίσης θρησκευτικοί σύλλογοι... υπάρχουν πολλοί άλλοι μικροί σύλλογοι που ιδρύουν αναγνωστήρια ή οργανώνουν διαλέξεις. Επιτυγχάνεται έτσι η κοινωνική επαφή και δημόσια συναναστροφή μιας ομάδας ατόμων με κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά... Στους στόχους τους είναι σαφής η διάσταση της ψυχαγωγίας... Στην ψυχαγωγία εξάλλου στοχεύουν και οι διάφοροι μουσικοί, δραματικοί και αθλητικοί σύλλογοι που ιδρύονται την ίδια εποχή...»¹¹⁵

«Χώρος ανδροκρατούμενος, όπου ανθούσαν οι πολιτικές συζητήσεις, γίνονταν οικονομικές συναλλαγές αλλά επίσης σύχναζαν λογοτέχνες και δημοσιογράφοι, το καφενείο αποτελεί για την Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε [1870-1922] τον σημαντικότερο ίσως χώρο ανδρικής άτυπης κοινωνικότητας για όλα τα κοινωνικά στρώματα.»¹¹⁶

«Στα 1921 στη Θεσσαλονίκη, και έπειτα στην Αθήνα, η ΧΑΝ, πάντα υπό την αμερικάνικη κηδεμονία, επέκτεινε τις δραστηριότητές της δυναμικά στη μη στρατευμένη νεολαία... Η ΧΑΝ, εξ αρχής, υποστηρίχτηκε από την εκκλησία, τις πολιτικές και τις εκπαιδευτικές αρχές. Χαρακτηριστικά στο πρώτο ΔΣ της ΧΑΝΘ πρόεδρος έγινε ο νομάρχης και μέλη ο διοικητής Χωροφυλακής, δημοτικοί σύμβουλοι και επιθεωρητές.»¹¹⁷

- *Με ποιους τρόπους οργανώθηκαν σε συλλογικότητες οι άνθρωποι της περιοχής που μελετάτε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και για ποιους λόγους (συνδικάτα, σύλλογοι, φιλανθρωπικές οργανώσεις);*
- *Πότε δημιουργήθηκε η τοπική ποδοσφαιρική ομάδα και από ποιους, ποιες ήταν οι διασυνδέσεις της με την τοπική κοινωνία (τρόποι χρηματοδότησης, στρατολόγηση μελών και ποδοσφαιριστών κλπ.);*
- *Ποιοι φορείς παρεμβαίνουν στη ρύθμιση του τρόπου με τον οποίο περνούν τον ελεύθερό τους χρόνο οι νέοι; Ποιοι είναι οι στόχοι τους;*

«Η συνήθεια της εξόδου από το σπίτι συνεχίστηκε μέχρι την εμφάνιση της τηλεόρασης, η οποία δημιούργησε ένα νέο πρότυπο ζωής, παραδοσιακό σε χαρακτήρα. Η τηλεόραση διευκόλυνε την ανάπτυξη της ψυχαγωγίας που εστιάζεται στο σπίτι. Από τότε μειώθηκε αισθητά ο αριθμός των εξωοικιακών δραστηριοτήτων της οικογένειας, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές όπου ελλείπουν πολιτιστικές ή ψυχαγωγικές ευκαιρίες.»¹¹⁸

Μεταβολή καταναλωτικών συνηθειών:

«[Από το 1960 έως το 1975] ένα μέσο για την επικράτηση αστικών καταναλωτικών συνηθειών ήταν τα εμβάσματα από τους μετανάστες προς τα μέλη της αγροτικής οικογένειας, τα οποία παρέμειναν στο χωριό.»¹¹⁹

«Ποσοστά κατοχής διαρκών αγαθών στις αστικές και ημιαστικές-αγροτικές περιοχές (%) 1974 - 1980

πλυντήριο - αστικές περιοχές 1974 43, 1980 77

ημιαστικές-αγροτικές περιοχές 1974 9, 1980 39

ηλ. κουζίνα - αστικές περιοχές 1974 54, 1980 87

ημιαστικές-αγροτικές περιοχές 1974 5, 1980 38»¹²⁰

- Ποια καταστήματα έχουν ανοίξει και ποια έχουν κλείσει στη γειτονιά σας κατά την τελευταία δεκαετία;

Πολιτισμική δημιουργία – Μεταβολή πολιτισμικών προτύπων, αξιών, προτιμήσεων και πρακτικών:

«[Στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου 1955-1965] εκπολιτισμός είναι η υιοθέτηση δυτικών ηθών, όπως η μουσική και οι νέοι χοροί..., λανθάνει μια απαξίωση της πόλης για το χωριό... Η κατοικία και το αυτοκίνητο είναι λοιπόν τα σημαντικότερα τεκμήρια για την πορεία των κατοίκων της πόλης προς τη βελτίωση των όρων ζωής τους. Κοντά σ' αυτά, αρχίζουν τα ταξίδια με αεροπλάνο, το ούισκυ αντικαθιστά άλλα προσφιλή ποτά...»¹²¹

«[Τα λογοτεχνικά περιοδικά κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο] στη συντριπτική πλειονότητα εκδίδονται στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη... Από τις επαρχιακές πόλεις, μόνο στα Γιάννινα παρατηρείται αξιόλογη παρουσία μεταπολεμικών περιοδικών... Ο πνευματικός συγκεντρωτισμός όχι μόνο της πρωτεύουσας αλλά και της μακεδονικής μητρόπολης απομύζησε κάθε δημιουργικό στοιχείο που θα μπορούσε να αναπτυχθεί στην επαρχία.»¹²²

«[το ρεμπέτικο] διαμόρφωσε τα βασικά του χαρακτηριστικά υπό το καθεστώς μιας μακρόχρονης λαθραίας διαβίωσης έξω από τα όρια της πολιτιστικής νομιμότητας... [Ωστόσο], εάν πραγματικά ο αποκλεισμός της λαϊκής μουσικής από την επίσημη κουλτούρα είναι μια καθοριστική παράμετρος για να αντιληφθούμε τους όρους καλλιτεχνικής δημιουργίας στην κρίσιμη δεκαετία του 1930, δεν ήταν ίδιες οι συνθήκες σε μια προγενέστερη ή σε μια μεταγενέστερη περίοδο... Είναι λοιπόν απαραίτητη μια περιοδολόγηση των εξελίξεων που οδήγησαν στη μορφοποίηση του ρεμπέτικου.»¹²³

«[Με το Θεοδωράκη και το Χατζιδάκι] οι στίχοι [των τραγουδιών] μιλούν πια και για πολιτικοκοινωνικές καταστάσεις όλο και συχνότερα όσο προχωρά η δεκαετία

[του 1960]. Και τα τραγούδια αυτά, όσο κι αν εμποδίζεται για πολιτικούς λόγους η ραδιοφωνική τους μετάδοση, κατακτούν τον ελληνικό λαό, που σπεύδει στις λαϊκές συναυλίες, είδος που ο Μίκης εγκαινίασε στην Ελλάδα το 1960 και το οποίο καθιερώθηκε μετά τις ιστορικές συναυλίες της άνοιξης του '61, με τον Χατζιδάκι να γιορτάζει στον Ορφέα το Όσκαρ που του έφεραν Τα παιδιά του Πειραιά και το Μίκη να ανεβάζει στη σκηνή του Κεντρικόν λαϊκούς τραγουδιστές, όπως ο Μπιθικώτσης και ο Καζαντζίδης.»¹²⁴

Συζητήστε τη σχέση λόγιας και λαϊκής πολιτιστικής δημιουργίας.

- *Με ποιους τρόπους διεισδύει στην τοπική κοινωνία η πολιτιστική παραγωγή των ηγεμονικών σήμερα στο διεθνές προσκήνιο δυνάμεων;*
- *Με ποιους τρόπους διασκεδάζουν κάτοικοι διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών (κοινωνική τάξη, φύλο, ηλικία κλπ) στην περιοχή σας; Πώς διασκεδάζαν οι αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες στις αρχές του αιώνα;*
- *Πώς επηρεάζει η μόδα και πώς η διαφήμιση τον τρόπο ενδυμασίας διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών;*
- *Οι κάτοικοι της περιοχής σας πηγαίνουν διακοπές; Αν πηγαίνουν, πότε διαδόθηκε αυτή η συνήθεια; Ποιες κατηγορίες του τοπικού πληθυσμού δεν πηγαίνουν διακοπές;*
- *Ποια παιχνίδια έπαιζαν τα αγόρια και τα κορίτσια στις αρχές του αιώνα, μεταπολεμικά και ποια σήμερα; Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν το παιδικό παιχνίδι;*

Ελληνόγλωσσος βιβλιογραφικός οδηγός

α. Γενικά περί ιστορίας:

- Ε. Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Αθήνα, Νήσος, 1998.
- Θ. Βεΐκος, *Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
- Μ. Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994.
- Ε. Carr, *Τι είναι η ιστορία*, Αθήνα, Πλανήτης, 1983.
- Κ.Θ. Δημαράς, Ν. Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια. Συνεντεύξεις με τους Σ.Πεσμαζόγλου και Ν.Αλιβιζάτο*, Αθήνα, Άγρα, 1995.
- Γ. Duby, *Η ιστορία συνεχίζεται*, Αθήνα, Ολκός, 1995.
- Ε. Hobsbawm, *Για την ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.
- Γ.Γ. Iggers, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Αθήνα, Γνώση, 1991.
- Γ.Γ. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999.
- Γ. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Γ. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στην επιστήμη της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 31989.
- Α. Κιτρορέφ, "Συνέχεια και αλλαγή στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία" στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1997, σ.271-321.
- Γ. Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- J. Le Goff, P. Nora, *Το έργο της ιστορίας*, 3 τ., Αθήνα, Ράππα, 1981-1988.
- Ζ. Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.
- Η.-Ι. Marrou, «Τι είναι η ιστορία» και «Πώς εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού», στο Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μεθοδοί της*, τ. Α': *Γενικά προβλήματα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 21985, σ. 23-64 και 325-423 αντίστοιχα.
- Α. Marwick, *Εισαγωγή στην ιστορία*, Αθήνα, Κουτσούμπος, 1985.
- Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999.
- Ε. Παπαταξιάρχης, "Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας" στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλ-

λης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 13-78.

Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μεθοδοί της*, τ. Α': *Γενικά προβλήματα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 21985.

«Σύγχρονα Ρεύματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988.

J. Topolski, *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

β. Περί τοπικής και προφορικής ιστορίας:

Χρ. Αργυροπούλου, *Η διδακτική της ιστορίας. Θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις. Τοπική ιστορία*, Αθήνα 1997.

Σ. Ασδραχάς, «Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας», στο Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993)*. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 433-437.

Σ. Ασδραχάς, «Η τοπική ιστορία», *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 179-182.

Μ. Βαϊνά, *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα 1997.

Γ. Βαρδακούλας, «Ο τοπικός τύπος και η συμβολή του στο τοπικό μας πρόβλημα», *Ναυπακτικά*, 9, 1999, σ. 41-83.

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Ευβοίας, Η τοπική ιστορία στο σχολείο. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Χαλκίδα 1995.

Μαθητεία στην ιστορία, «Μνήμων» 14, 1992, σ. 285-295.

Ν. Πακωβάκη, *Ερευνώντας την τοπική ιστορία μέσα από αρχειακές πηγές: Μια πρόταση βασισμένη στην εμπειρία του σχολικού Ομίλου Ιστορίας Μαρμαρίου*, «Εκπαιδευτική Κοινότητα» 24, 1992, σ. 29-30.

Γ. Γιαννόπουλος, «Η τοπική ιστορία», στο *Ιστορικό Αρχείο Σάμου – Δήμος Σάμου, Τοπική ιστορία και αρχεία. Πρακτικά Διημέρου. Σάμος, 26-27 Απριλίου 1991*, Σάμος 1992, σ. 17-41

Τ. Γριτσόπουλος, «Η συγγραφή της τοπικής ιστορίας», *Πελοποννησιακά* 13, (1978-1979), Αθήνα 1979, σ. 115-119.

Ν. Δεμερτζής, *Τοπική Δημοσιότητα και Επαρχιακός Τύπος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, 1996.

Ν. Δεμερτζής, «Η φυσιογνωμία του επαρχιακού τύπου», *Media View* 3, Δεκέμβριος 1990.

- Π. Δουκέλλης «Από τα δεδομένα του τοπίου στην ιστορική σύνθεση. Μια άσκηση: Η περίπτωση της του Κωνσταντίνου Μάνθου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Νήσου Κέας (1877)», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 63-72.
- Μ. Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2000.
- Μ. Θανοπούλου, Α. Μπουτζουβή, «Ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 Α', 2002.
- Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Διδακτική της ιστορίας. Γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996.
- Γ. Ν. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001.
- Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998.
- Π. Δ. Μιχαηλάρης, «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», στο ΚΝΕ-ΕΙΕ, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 1994, σ. 211-221.
- Λ. Μπαφούνη, «Τοπική ιστορία και αρχεία», στο *Ιστορικό Αρχείο Σάμου – Δήμος Σάμου, Τοπική ιστορία και αρχεία. Πρακτικά Δημέρου. Σάμος, 26-27 Απριλίου 1991*, Σάμος 1992, σ. 43-46.
- Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας. Διεθνής Ημερίδα. 30 Μαΐου 1997*. Πρακτικά, Αθήνα, Κατάρτι, 1998.
- Μ. Ρεπούση, «Τοπικές ιστορίες στο σχολείο. Από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 112, 2000, σ. 97-108.
- Μ. Ρεπούση, «Διδακτικές προσεγγίσεις της τοπικής ιστορίας. Ιστορικό ερώτημα και ανάπτυξη σχεδίων εργασίας», *Φιλολόγος* 102, 2000, σ. 590-606.
- R. Romano, «Τοπίο και κοινωνία» και «Τοπική ιστορία – Γενική ιστορία» στο R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1988, σ. 7-26 και 45-64.
- Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Η σημασία της τοπικής ιστορίας: ανθρωπολογική προσέγγιση», στο *Βέλβεντο. Χθες, σήμερα, αύριο. Πρακτικά του Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 220-234.
- P. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, Αθήνα, Πλέθρον, 2002.

Χ. Χαρίτος, «Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία», *Τα Εκπαιδευτικά* 12, 1988, σ. 92-98.

Χ. Χαρίτος, *Η τοπική ιστορία στο σχολείο*, Βόλος 1999.

Μ.-Χ. Χατζηγιάννου, «Οι τοπικές συνιστώσες μιας εθνικής ιστοριογραφίας: σχόλια για την κοζανίτικη ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 15, 28-29, 1998, σ. 240-252.

γ. Άρθρα και βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρουσίαση των θεματικών πεδίων της τοπικής ιστορίας:

Ε. Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

Ε. Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337-360.

Β. Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική ως το 1967», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία, 10-12 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα 2002, σ. 125-138.

Χρ. Αγριαντώνη, «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 394-421.

Μ. Αθανασάκης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 157-188.

Ντ. Βαΐου, Κ. Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 1997.

Ρ. Βαν Μπουσχότεν, , *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

Ε. Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά. Λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία, 10-12 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα 2002, σ. 313-338.

Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 107-148.

Γ. Γκιζέλη, Ρ. Καυταντζόγλου, Α. Τεπέρογλου, Β. Φίλια, *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.

Στ. Δαμιανάκος, Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της ηπειρού. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

Ε.-Α. Δελβερούδη, «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία, 10-12 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα 2002, σ. 163-176.

Π. Ν. Δουκέλλης, «Μερικές σκέψεις γύρω από το αντικείμενο της ιστορίας του τοπίου», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 23-35.

Χρ. Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι εκδρομείς*, Αθήνα, Εξάντας, 2000.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ', *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ', *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978.

Β. Jacomy, *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1995.

Λ. Καλλιβρετάκης, «Η σήμανση του χώρου. Κυκλαδικά τοπωνύμια (13ος-20ός αι.)», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 57-62.

Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 59-106.

Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.

Α. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 123-172.

Μ. Κλιάφα (έρευνα - συλλογή), *Σιωπηλές φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

Χ. Κοκκώσης, «Τουρισμός και περιβάλλον», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 370-376.

Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1997.

Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001.

Γ. Ν. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001.

Α. Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Λωτός, 1988.

Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993.

Σπ. Λουκάτος, «Η πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα», στο Χ. Φλάϊσερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989, σ. 227-241.

Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.

Α. Λούμου, «Από τη συλλογή των βελανιδιών και του κρόκου στις συλλεκτικές γεωργικές μηχανές ή μια προσπάθεια προσέγγισης των αλλαγών στη γεωργία και στο αγροτικό τοπίο», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ.427-432.

Θ. Μαλούτας, Αθήνα, κατοικία, οικογένεια. *Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ – Εξάντας, 1990.

Θ. Μαλούτας, *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, τόμ. 1ος, Οι πόλεις, Αθήνα – Βόλος, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000.

Ν. Α. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες. Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον Ελλαδικό αγροτικό χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 21999.

Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β2, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-36.

Λ. Γ. Μενδώνη, «Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο. Αντί εισαγωγής», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 13-22.

Ν. Μπάλα, Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική*

και η ευρωπαϊκή διάσταση, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

P. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19ο αιώνα (1833-1911)*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1994.

Στρ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 189-282.

Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000, σ. 45-104.

Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 37-106.

D. C. North, *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, Αθήνα, Κριτική, 2000.

Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002.

Μ. Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2003.

Ν. Παπαμίχος, «Η μεταπολεμική πόλη, πόλη της αντιπαροχής», στο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία, 10-12 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα 2002, σ. 79-86.

Σ. Πετμεζάς, «Δημογραφία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 41-53.

Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1995.

Μ. Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000, σ. 177-224.

R. Romano, «Τοπία και κοινωνία» στο R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1988, σ. 7-26.

Θ. Δ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Πληροφόρηση, 1991.

Z. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2002.

Μ. Τζωρτζοπούλου, «Η θέση των μεταναστών στην Ελλάδα», στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2002, σ. 45-62.

Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 295-336.

Τζ. Χαρλαύτη, «Μηχανή πρόσω ολοταχώς. Έναρξεις του ταξιδιού'. Η πορεία του στόλου των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000, σ. 225-286.

Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σόκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-58.

Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β2, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 37-124.

Footnotes

- 1 Η συγγραφή του Β' μέρους (Γενικά περί ιστορίας) βασίστηκε στα εξής βιβλία: Ε. Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Αθήνα, Νήσος, 1998, σ. 83-107. Μ. Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1994. Ε. Carr, *Τι είναι η ιστορία*, Αθήνα, Πλανήτης, 1983. Γ. Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998. Ζ. Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998. Γ. Ν. Λεοντοίνης, Μ. Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001. Η.-Ι. Μαρrou, «Τι είναι η ιστορία» και «Πώς εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού», στο Ch. Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Α': *Γενικά προβλήματα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 21985, σ. 23-64 και 325-423 αντίστοιχα.
- 2 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 89, 98-100.
- 3 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 102-103.
- 4 Π. Γατσωτής, *Νέες επιστημολογικές και ιστοριογραφικές θεωρήσεις στο χώρο της ιστορίας και η εφαρμογή τους στη διδακτική πράξη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή που πρόκειται να υποβληθεί στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- 5 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 86
- 6 Γ. Κόκκινος, *ό.π.*, σ. 141-159.
- 7 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 86, 88.
- 8 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 94.
- 9 Γ. Κόκκινος, *ό.π.*, σ. 249-266.
- 10 Π. Γατσωτής, *ό.π.*
- 11 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ.93-94.
- 12 Ζ. Λε Γκοφ *ό.π.*, σ. 9.
- 13 Ζ. Λε Γκοφ, *ό.π.*, σ. 10
- 14 Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 105-107.
- 15 Η.-Ι. Μαρrou, «Πώς εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού», *ό.π.*, σ. 336-362.
- 16 Παρατίθεται στο Ζ. Λε Γκοφ, *ό.π.*, σ. 287.
- 17 R. Romano, «Τοπική ιστορία – Γενική ιστορία» στο R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία. Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1988, σ. 49.

- 18 Μ. Βαϊνά, *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, σ. 40-67, 111.
- 19 Σ. Ασδραχάς, «Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας», στο *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993). Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 435.
- 20 Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 434.
- 21 Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 19.
- 22 R. Romano, *ό.π.*, σ. 52.
- 23 Γ. Γιαννόπουλος, «Η τοπική ιστορία», στο *Ιστορικό Αρχείο Σάμου – Δήμος Σάμου, Τοπική ιστορία και αρχεία. Πρακτικά Δημέρου. Σάμος, 26-27 Απριλίου 1991*, Σάμος 1992, σ. 31.
- 24 Γ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 19.
- 25 Γ. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 11.
- 26 Γ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 20.
- 27 Γ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 18.
- 28 Π. Δουκέλλης «Από τα δεδομένα του τοπίου στην ιστορική σύνθεση. Μια άσκηση: Η περίπτωση της του Κωνσταντίνου Μάνθου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Νήσου Κέας (1877)», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 63.
- 29 Μ.-Χ. Χατζηγιάννου, «Οι τοπικές συνιστώσες μιας εθνικής ιστοριογραφίας: σχόλια για την κοζανίτικη ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 15, 28-29, 1998, σ. 240.
- 30 Μ.-Χ. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σ. 242.
- 31 Γ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 21.
- 32 Π. Δουκέλλης, *ό.π.*, σ. 63.
- 33 Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα, Τυπ. Ι. Βάρτσου, 1924, σ. VI. Παρατίθεται στο άρθρο της Μ.-Χ. Χατζηγιάννου, *ό.π.*
- 34 Γ. Ν. Λεοντσίνης, Μ. Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001, σ. 42-43.
- 35 Π. Ν. Δουκέλλης, «Μερικές σκέψεις γύρω από το αντικείμενο της ιστορίας του τοπίου», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, ΚΕΡΑ, ΕΙΕ - Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1998, σ. 28.

- ³⁶ Χρ. Αγριαντώνη, «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες...*, ό.π., σ. 394.
- ³⁷ Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 395.
- ³⁸ Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 411-414.
- ³⁹ Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 91.
- ⁴⁰ Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, ό.π., σ. 81-82.
- ⁴¹ Λ. Γ. Μενδώνη, «Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο. Αντί εισαγωγής», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες...*, ό.π., σ. 16.
- ⁴² Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, ό.π., σ. 83, 85.
- ⁴³ Π. Ν. Δουκέλλης, ό.π., σ. 24-26.
- ⁴⁴ R. Romano, «Τοπίο και κοινωνία» στο R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1988, σ. 25-26.
- ⁴⁵ Λ. Καλλιβερέτακης, «Η σήμανση του χώρου. Κυκλαδικά τοπωνύμια (13ος-20ός αι.)», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες...*, ό.π., σ. 57-62.
- ⁴⁶ Μυκονιάτικα Χρονικά 5/8/1934. Παρατίθεται στο Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 420.
- ⁴⁷ R. Romano, ό.π., σ. 23-24.
- ⁴⁸ Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 394.
- ⁴⁹ Β. Jacomy, *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1995, σ. 14-15.
- ⁵⁰ Α. Λούμου, «Από τη συλλογή των βελανιδιών και του κρόκου στις συλλεκτικές γεωργικές μηχανές ή μια προσπάθεια προσέγγισης των αλλαγών στη γεωργία και στο αγροτικό τοπίο», στο Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες...*, ό.π., σ. 429.
- ⁵¹ Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 400.
- ⁵² Β. Jacomy, ό.π., σ. 305, 373.
- ⁵³ Β. Jacomy, ό.π., σ. 383.
- ⁵⁴ Β. Jacomy, ό.π., σ. 315.
- ⁵⁵ Β. Jacomy, ό.π., σ. 14)
- ⁵⁶ D. C. North, *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, Αθήνα, Κριτική, 2000, σ. 29.
- ⁵⁷ Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός*

- αιώνας), Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000, σ. 63-68.
- 58 Τζ. Χαρλαύτη, «Μηχανή πρόσω ολοταχώς. Έναρξις του ταξιδιού. Η πορεία του στόλου των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 233, 245.
- 59 Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 82-83.
- 60 Θ. Δ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Πληροφόρηση, 1991, σ. 15.
- 61 Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σόκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, σ. 25-27.
- 62 Βάτια, «Πρέπει να εργαζόμεθα», *Νέα Εφημερίς*, αρ. 83, 24/3/1893, σ. 5. Παρατίθεται στο Μ. Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 183.
- 63 Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σ. 236.
- 64 Ντ. Βαΐου, Κ. Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 1997, σ. 161-171.
- 65 Σ. Πετμεζάς, «Δημογραφία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 42-44 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).
- 66 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 354.
- 67 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 81.
- 68 Α. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. ΑΙ, σ. 124-143.
- 69 Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σ. 61-64.
- 70 Μ. Τζωρτζοπούλου, «Η θέση των μεταναστών στην Ελλάδα», στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2002, σ. 46, 50.
- 71 Μ. Τζωρτζοπούλου, «Η θέση των μεταναστών στην Ελλάδα», στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2002, σ. 46, 50.
- 72 Θ. Μαλούτας, *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, τόμ. 1ος, Οι πόλεις, Αθήνα – Βόλος*, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, σ. 15.

- 73 Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, τόμ. Α2, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 112.
- 74 Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, τόμ. Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9.
- 75 Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α2, σ. 74.
- 76 Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Β2, σ. 43.
- 77 Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *ό.π.*, σ. 110.
- 78 Σπ. Λουκάτος, «Η πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα», στο Χ. Φλάϊσερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989, σ. 234
- 79 Μ. Κλιάφα (έρευνα - συλλογή), *Σιωπηλές φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 115-116.
- 80 81 Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, σ. 172.
- 82 Στ. Δαμιανάκος, Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, σ. 151.
- 83 Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σ. 101.
- 84 Ν. Α. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες. Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον Ελλαδικό αγροτικό χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 261-271
- 85 Ν. Μπάλτα, Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 81-82.
- 86 Μ. Κλιάφα (έρευνα - συλλογή), *ό.π.*, σ. 289-290.
- 87 Στρ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α2, σ. 262-263.
- 88 Θ. Μαλούτας, *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, τόμ. 1ος, Οι πόλεις*, Αθήνα – Βόλος, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, σ. 15.
- 89 Ν. Παπαμίχος, «Η μεταπολεμική πόλη, πόλη της αντιπαροχής», στο *Εταιρεία*

- Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Επιστημονικό Συμπόσιο: 1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία, 10-12 Νοεμβρίου 2000, Αθήνα 2002, σ. 80-81.
- ⁹⁰ Θ. Μαλούτας, *Αθήνα, κατοικία, οικογένεια. Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ – Εξάντας, 1990, σ. 363-364.
- ⁹¹ Ε. Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002, σ. 151.
- ⁹² Προφορική μαρτυρία που παρατίθεται στο: Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *ό.π.*, σ. 102.
- ⁹³ Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 221.
- ⁹⁴ Χρ. Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι εκδρομείς*, Αθήνα, Εξάντας, 2000, σ. 56.
- ⁹⁵ Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 301.
- ⁹⁶ Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 317.
- ⁹⁷ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1995, σ. 112, 111.
- ⁹⁸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 17-18.
- ⁹⁹ Ε. Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Β1, σ. 337.
- ¹⁰⁰ Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 341.
- ¹⁰¹ Ε. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 345.
- ¹⁰² Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 21999, σ. 131-132.
- ¹⁰³ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Β1, σ. 329-330.
- ¹⁰⁴ Θ. Μαλούτας, *Αθήνα...*, *ό.π.*, σ. 369-370.
- ¹⁰⁵ Ε. Αβδελά, *Δια λόγους τιμής... ό.π.*, σ. 27
- ¹⁰⁶ Ρ. Μπενβενίστε, *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19ο αιώνα (1833-1911)*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1994, σ. 148-149.
- ¹⁰⁷ Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2002, σ. 168-169.
- ¹⁰⁸ Ζ. Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 52.
- ¹⁰⁹ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1997, σ. 93.
- ¹¹⁰ Μ. Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-

- ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2003, σ. 108-109.
- ¹¹¹ Μ. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 117.
- ¹¹² Μ. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 168.
- ¹¹³ Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 53.
- ¹¹⁴ Ζ. Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 280-281.
- ¹¹⁵ Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ. 13.
- ¹¹⁶ Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 153-158, 202.
- ¹¹⁷ Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 30.
- ¹¹⁸ Α. Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Λωτός, 1988, σ. 32.
- ¹¹⁹ Γ. Γκιζέλη, Ρ. Καυταντζόγλου, Α. Τεπέρογλου, Β. Φίλια, *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984, σ. 124-125.
- ¹²⁰ Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984, σ. 112.
- ¹²¹ Β. Καραποστόλης, *ό.π.*, σ. 332.
- ¹²² Ε.-Α. Δελβερούδη, «Ελληνικός κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, ό.π.*, σ. 165-169.
- ¹²³ Ε. Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά. Λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», στο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, ό.π.*, σ. 316.
- ¹²⁴ Μ. Αθανασάκης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Β1, σ. 157-158.
- ¹²⁵ Β. Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική ως το 1967», στο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, ό.π.*, σ. 133.

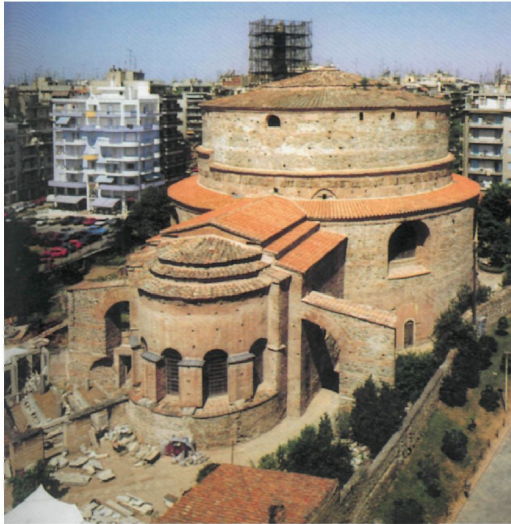
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1904 - 2004

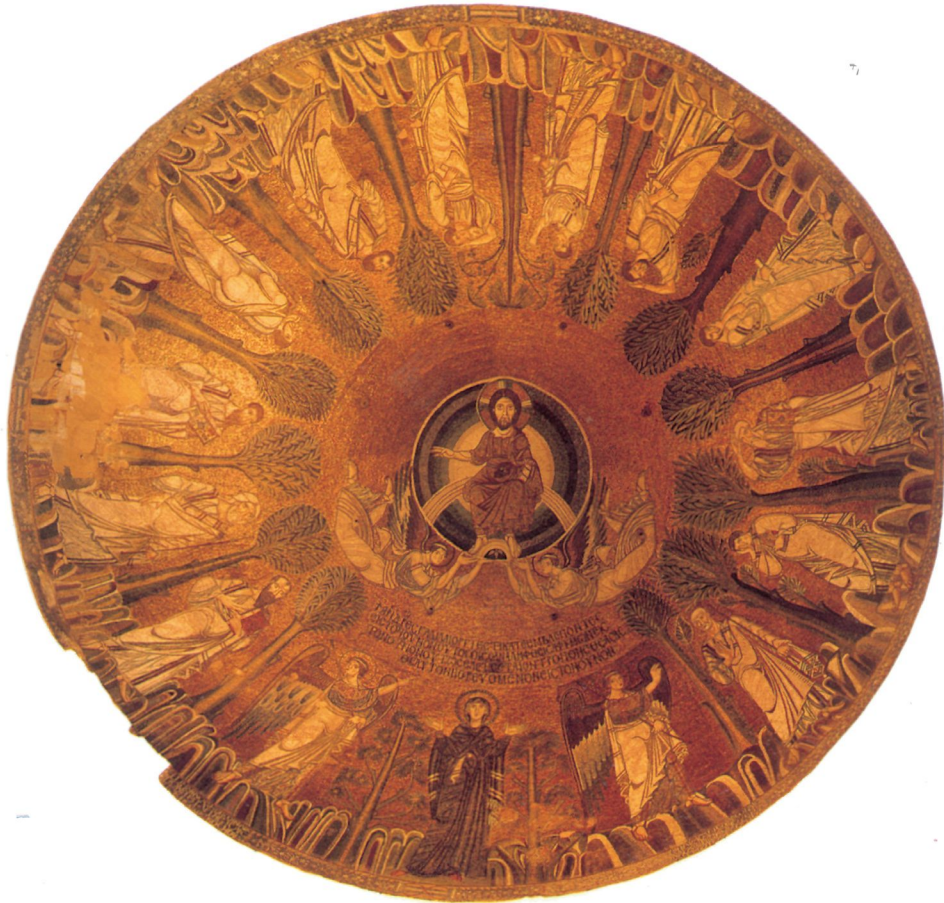
Ένα παράδειγμα συγκέντρωσης υλικού

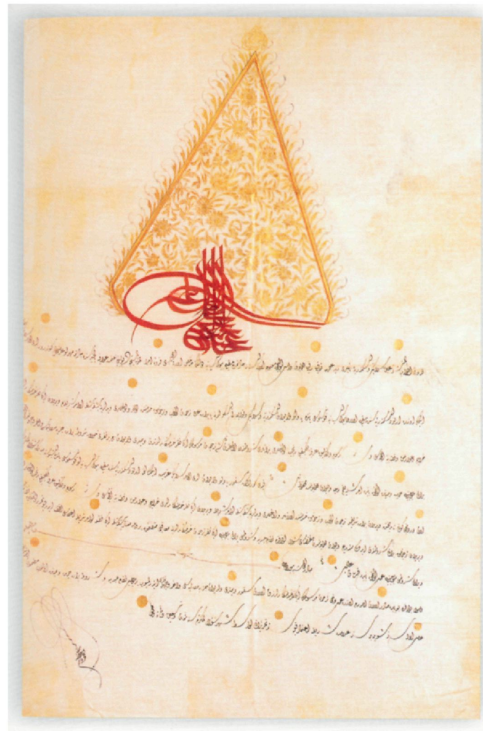
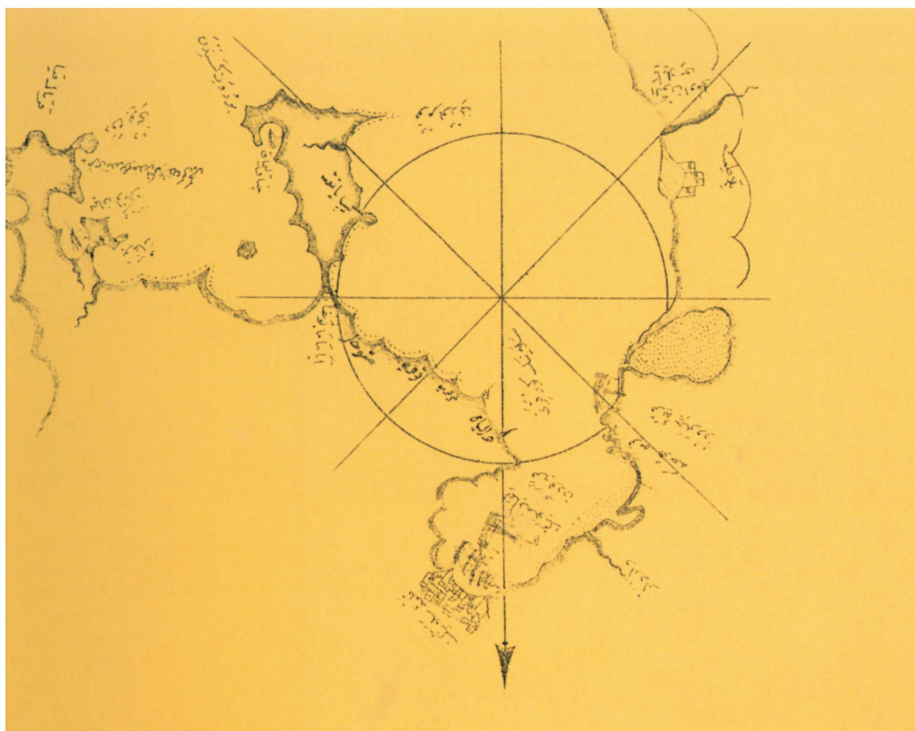

ΑΡΧΑΙΟΙ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

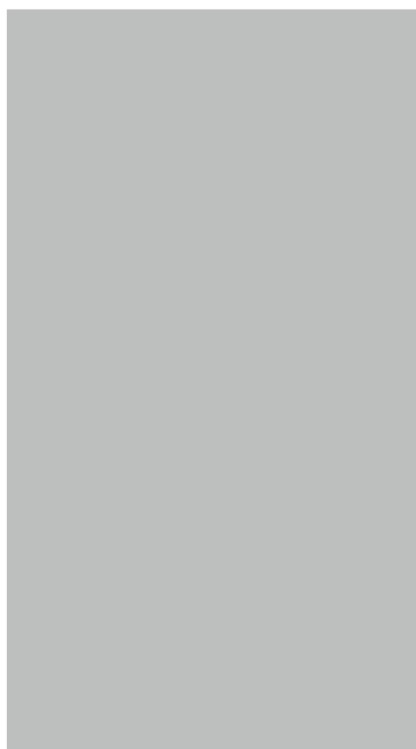
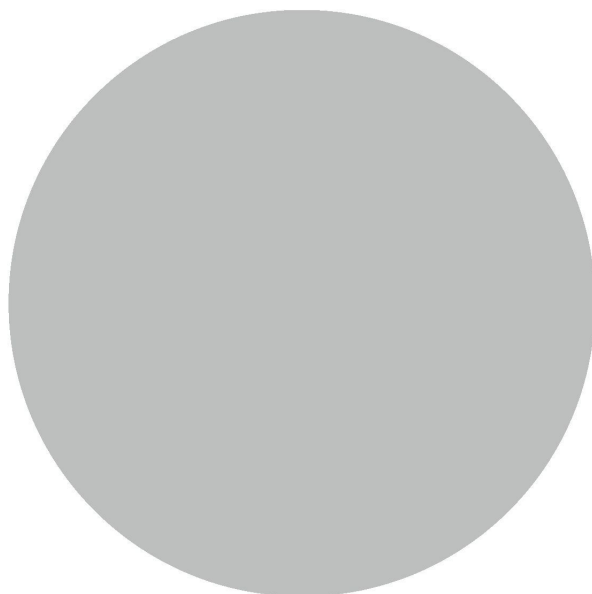

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

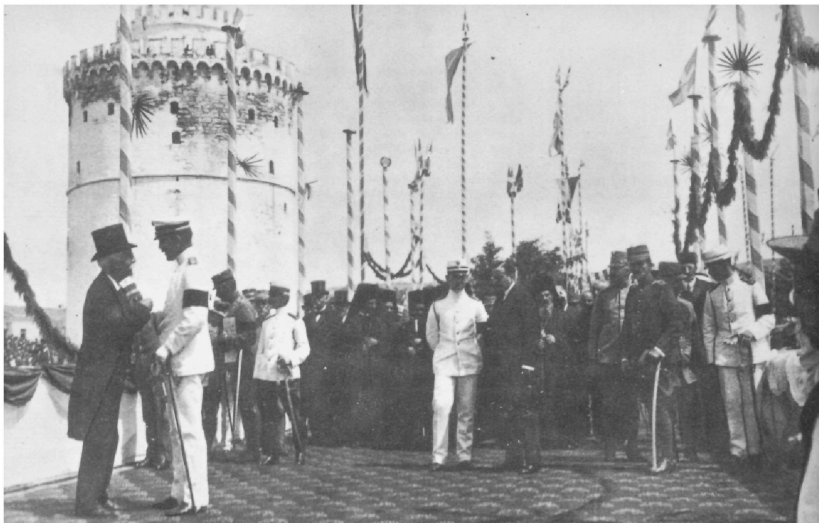
Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

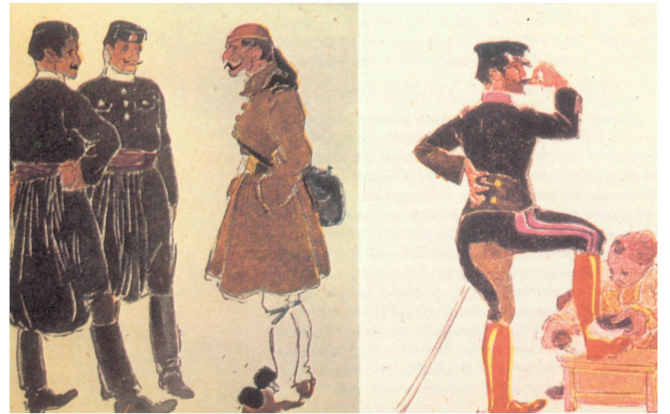
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου

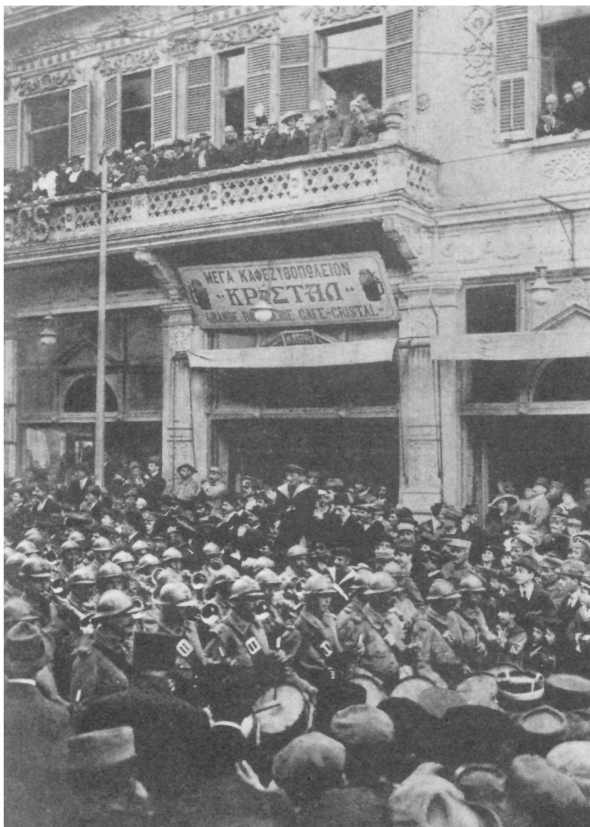
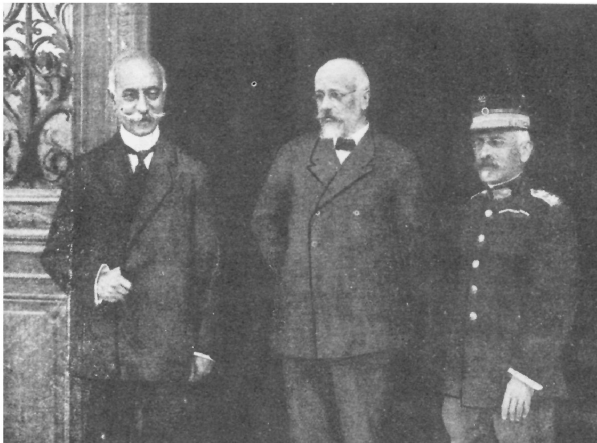

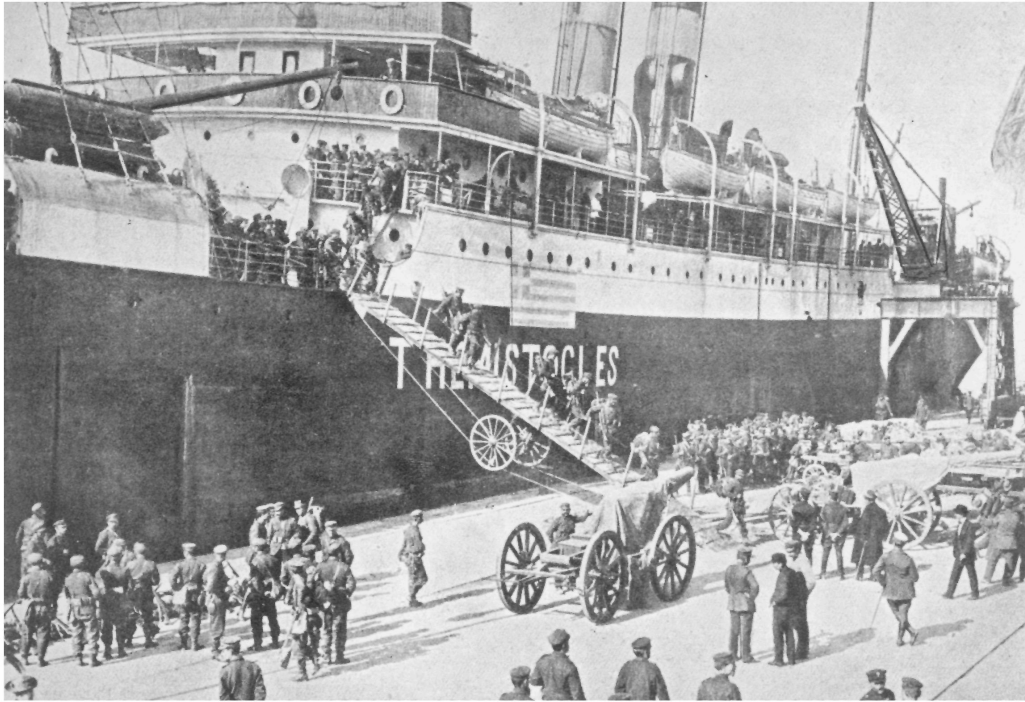
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου

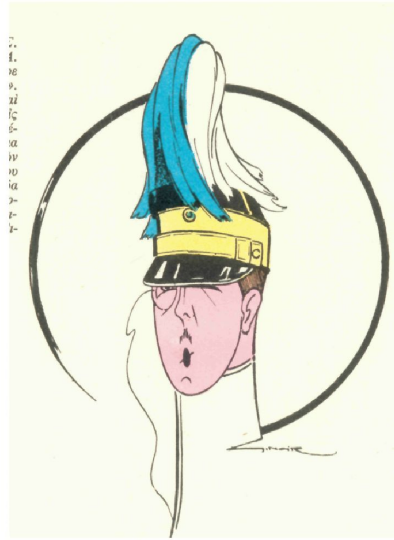

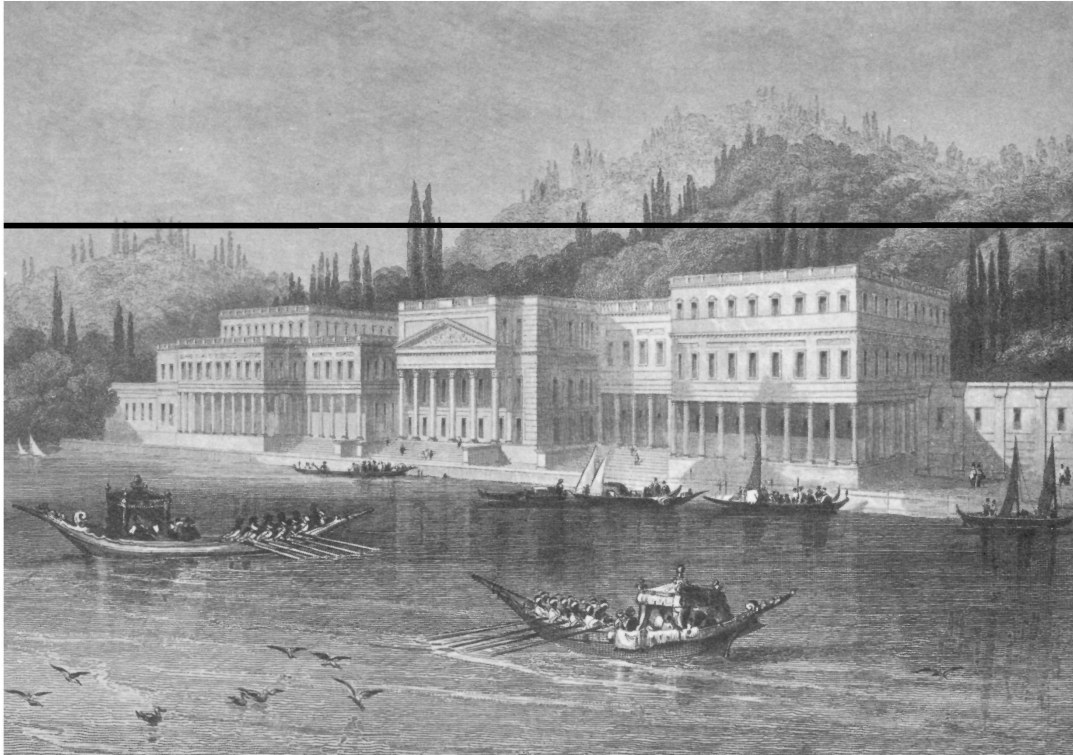
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΠΡΩΤΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ μεσοπόλεμος

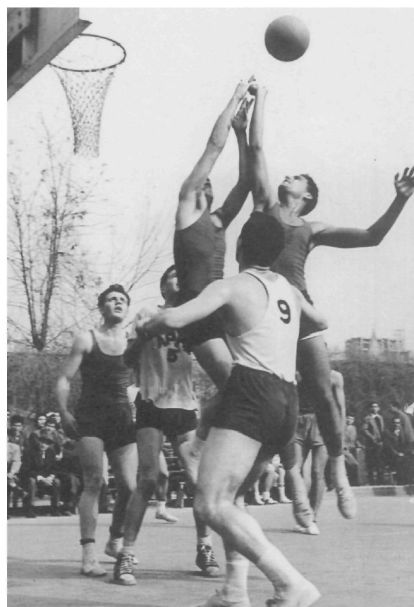

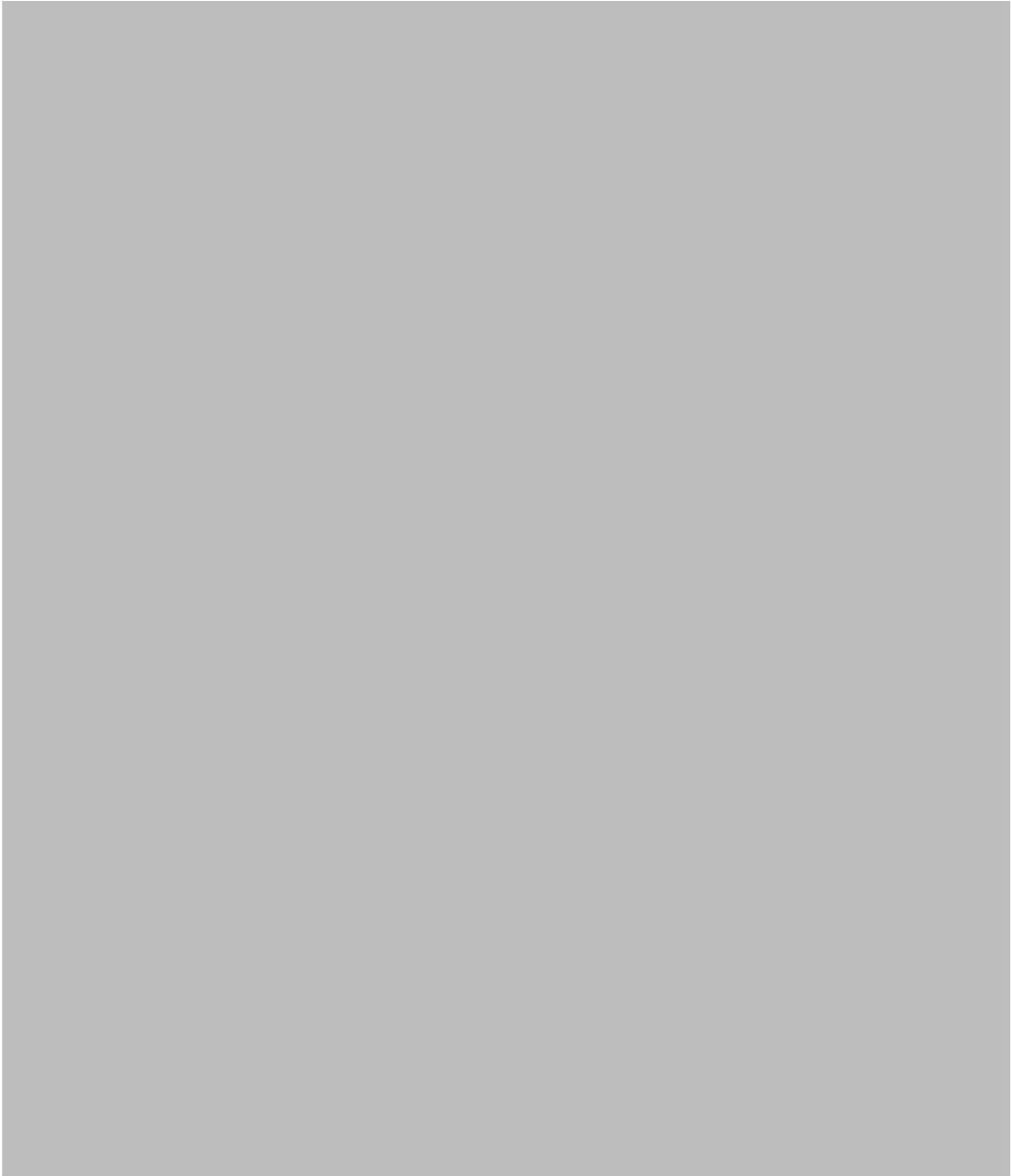

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ...

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Του Κύκλου Μαθημάτων «Τοπική ιστορία»

20 μαθήματα των 2 ωρών. Το υλικό είναι σχεδιασμένο έτσι ώστε η ομάδα να μπορεί να το χειριστεί ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες της, προσφέροντας εναλλακτικά παραδείγματα εφαρμογής και εναλλακτικές διαδρομές εμπάθουσας.

Απευθύνεται σε όλους όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία του τόπου τους και θέλουν να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους, να γνωρίσουν άλλες όψεις, να συμβάλουν συλλογικά στην [ολιτιστική ζωή. Παρά τη δυσκολία του αντικειμένου (θεωρητικές προϋποθέσεις και ανάγκες έρευνας), ο οδηγός είναι έτσι οργανωμένος και γραμμένος ώστε να μπορούν οι ενδιαφερόμενοι να παρακολουθήσουν τις παραδειγματικές εφαρμογές και να βρουν υποδείγματα για ό,τι τους ενδιαφέρει να κάνουν. Ολόκληρο το δεύτερο μέρος αποτελεί πηγή παραδειγμάτων και πληροφοριών, ενώ το πρώτο έχει σχεδιαστεί σε σαφή διαδοχικά βήματα ομαδικής εργασίας. Η χρήση τεχνολογίας (ΤΠΕ) δεν είναι απαραίτητη.

Αποσκοπεί

- στην καλλιέργεια της ικανότητας παρατήρησης καθώς και της κριτικής σκέψης,
- στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την ιστορία,
- στην κατόκτηση γνώσεων σχετικών με την τοπική ιστορία και τη σύνδεσή τους με τη γενική ιστορία,
- στην εξοικείωση με τη μεθοδολογία της (ιστορικής) έρευνας κυρίως αναφορικά με τη διατύπωση ερωτημάτων και την αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών, καθώς και με την οργάνωση σχεδίου έρευνας και δράσης για την τοπική ιστορία

Επιδιώκεται η οργάνωση των μαθημάτων ως διαδοχικών βημάτων σχεδιασμού μιας συλλογικής έρευνας σύμφωνης με τα ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων.

Το υλικό που παρέχεται επιτρέπει την κάλυψη του συνόλου των ερωτημάτων που μπορεί να έχουν οι εκπαιδευόμενοι και δίνει εναλλακτικά παραδείγματα για όλες τις πιθανές περιοχές του ενδιαφέροντός τους.

Διάρκεια

40 ώρες

Βαθμός συνθετότητας

Ειδικές γνώσεις::

Εισαγωγικός: •

Κείμενο:: •••

ΤΠΕ: •

Στόχοι

Κατανόηση:

- του αντικειμένου και της μεθοδολογίας της ιστορίας
- των ιδιαιτεροτήτων της τοπικής ιστορίας
- των τρόπων συλλογής και παρουσίασης ιστορικού υλικού

Καλλιέργεια:

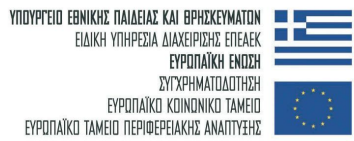
- παρατήρησης και ερευνητικών μεθόδων
- κριτικής σκέψης.

Ανάπτυξη:

- ενδιαφέροντος
- συμμετοχής
- δημιουργίας
- νέων στάσεων και αντιλήψεων

Διαδικασία

Άσκηση στο σχεδιασμό και την οργάνωση μιας έρευνας τοπικής ιστορίας με εναλλακτικά παραδείγματα και σταδιακή κατάκτηση των προϋποθέσεων διεξαγωγής.

Το παρόν έργο εντάσσεται στο ΕΠΕΑΕΚ 2 του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων,
Μέτρο 1.1 Ενέργεια 1.1.2 και συγχρηματοδοτείται από το ΕΚΤ κατά 75%